

**2 (68)
2013**

Науково-популярний журнал

Воєнна історія

Заснований у 2002 році

Засновник – Всеукраїнська громадська організація
«Український інститут воєнної історії»

Виходить 6 разів на рік

Головний редактор – Сергій ЛИТВИН,
доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Печенюк І. С., кандидат історичних наук, заступник головного редактора
Вознюк Ю. С., відповідальний секретар
Бадах Ю. Г., доктор історичних наук
Бережинський В. Г., кандидат історичних наук
Верстюк В. Ф., доктор історичних наук
Веденєєв Д. В., доктор історичних наук
Гутковський В. В., кандидат історичних наук
Карпов В. В., кандидат історичних наук
Лисенко О. Є., доктор історичних наук
Пилявець Р. І., кандидат історичних наук
Савченко Г. П., кандидат історичних наук
Савчук Ю. К., кандидат історичних наук
Сідак В. С., доктор історичних наук
Стороженко І. С., доктор історичних наук
Чухліб Т. В., доктор історичних наук

УДК 35(091) (05)

*Літературний редактор Інна Сагайдак
Макет і верстка Роман Івах*

Оригінал-макет виготовлено ЛА «ПІРАМІДА»

**Адреса редакції:
м. Київ, вул. Грушевського, 30/1, кім. 101.
Телефон головного редактора (067) 974-15-82**

Електронна адреса: serlytvyn@ukr.net
Наш сайт: www.warhistory.ukrlife.org

Журнал зареєстровано в Державному комітеті інформаційної політики,
телебачення та радіомовлення України, свідоцтво КВ № 5852.

Журнал є фаховим виданням у галузі історичних дисциплін
(Постанова Президії ВАК України від 15 січня 2003 р. № 1/05/1)

Схвалено Вченою радою
Українського інституту воєнної історії
(протокол № 4 від 24 квітня 2013 р.)

За достовірність фактів, цитат, власних імен, посилань на джерела відповідають автори публікацій. Редакція зберігає за собою право рецензування, редагування та скорочення статей без згоди автора, може публікувати статті в порядку обговорення, не поділяючи поглядів автора. Рукописи не повертаються. Редколегія не обов'язково поділяє погляди авторів публікованих матеріалів.

Підп. до друку 14.06.2013 р. Формат 70×100/16.
Друк офсетний. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 6,8. Обл.-вид. арк. 9,2.
Наклад 500 прим. Зам. № 474.
ЛА «Піраміда», ДК № 356 від 12.03.2001.
79006, м. Львів, вул. Плугова, 6.

ЗМІСТ

СЛОВО ДО ЧИТАЧА	4
------------------------------	---

ОФІЦІЙНА ІНФОРМАЦІЯ

МИ СИЛЬНІ СВОЄЮ ЛЮБОВ'Ю ДО УКРАЇНИ (МАТЯШ В.)	5
ВІДРОДЖЕНА СЛАВА СЕЛА ГНАТІВКИ (ПОДОБЄД П.)	11
ВШАНУВАННЯ ГЕРОЇВ ТРУБЕЖА (КОВАЛЬЧУК А.)	14

ДОСЛІДЖЕННЯ, ПОВІДОМЛЕННЯ

ДЕМ'ЯНЮК О. БОРОТЬБА ПОЛІТИЧНИХ СИЛ ЗА ВПЛИВ НА СОЛДАТСЬКІ МАСИ НА ВОЛИНІ НАВЕСНІ 1917 РОКУ	18
КАЛБЕРДА Ю. УКРАЇНСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ РУХ НА ДАЛЕКОМУ СХОДІ 1917-1922 РОКІВ	26
КУШНІР О. ОСЕРЕДКИ ГАЙДАМАЦЬКОГО РУХУ В МІСТІ КИЄВІ ТА ПЕРЕДМІСТЯХ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ СТ.	34
ГУЗЕНКО Ю. ОСОБЛИВОСТІ ТАКТИЧНИХ ДІЙ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА НА УЗБЕРЕЖЖІ ПІД ЧАС ВОЄННИХ ДІЙ ПРОТИ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ ХVІІІ СТОЛІТТЯ	41
КОНДРАТЮК О. «ДОРОГА СМЕРТІ» – НЕДОБУДОВАНА АВТОТРАСА ЛЕНІНГРАД-ОДЕСА, ЩО ПРОКЛАДАЛАСЯ НА ЛЮДСЬКИХ КІСТКАХ	47

ПОСТАТІ

ЛИТВИН С. МИКОЛА МІХНОВСЬКИЙ ЯК ВІЙСЬКОВИЙ ДІЯЧ	55
МАТВІЄНКО А. НАЩАДОК ГЕНЕРАЛА ДРАГОМИРОВА	62

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

ГЕНЕРАЛ МИХАЙЛО КРАТ. ПОВЕРНЕННЯ В УКРАЇНУ ІЗ ДОВГОЛІТНЬОГО ЗАБУТТЯ (О. ПАНЧЕНКО)	68
--	----

АРХІВИ

НАДТОКА О. ЛИСТУВАННЯ КИЇВСЬКОГО МИТРОПОЛИТА АРСЕНІЯ МОГИЛЯНСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ВІДНОСИН ВЛАДИЧОЇ КАТЕДРИ І ЗАПОРОЗЬКОГО НИЗОВОГО ВІЙСЬКА (1760-ТІ РР.)	73
ДО ВІДОМА АВТОРІВ	84

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Шановний читачу!

Весна 2013 року виявилася багатою на заходи з відродження сторінок української воєнної історії та вшанування українських військових діячів. Тому цей номер «Воєнної історії» ми присвячуємо цим заходам. А це, насамперед, відзначення 140-річчя з дня народження Миколи Міхновського та, згодом, відкриття йому пам'ятника у рідному селі Турівці, що на Київщині, створення Окремого Запорізького загону – першого регулярного українського військового формування Української Народної Республіки і установаження на його честь меморіальної дошки у селі Гнатівна під Києвом, вшанування вояків Армії УНР, що полягли в бою на річці Трубіж в лютому 1919 року тощо.

Відзначення цих подій та вшанування постатей української історії викликає почуття гордості за український народ – народ не рабів, а борців, свідчить про невмирущість його ідейної та збройної боротьби за свої національні права і національну гідність. Спираючись на власні сили, без будь-якої підтримки, проте з вірою в справедливість своєї боротьби, тисячі здебільшого й досі невідомих героїв, боролися і гинули за свою суверенну державу

Автори цього номера «Воєнної історії» подають відомості про широкий спектр боротьби за українську державність: добу козаччини, гайдамаччини, національно-визвольних змагань 1917-1921 років. Завдяки цій боротьбі українська держава стала реальністю.

Можливо, сучасне суспільство ще не повністю може оцінити внесок попередніх поколінь для майбутнього, та немає сумніву, що історична справедливість рано чи пізно восторжествує, і наступні покоління гідно оцінять й зрозуміють значення безкомпромісної боротьби попередників.

Однак для цього треба ще так багато пізнати, зрозуміти, осмислити, відродити в нашій деформованій історії, будити національну свідомість, розвивати почуття приналежності до великого народу із славним минулим, пронести і передати правду про героїчне минуле України майбутнім поколінням! Це ми і намагаємося робити.

Будьте з нами у наших починаннях!

**Головний редактор
Сергій ЛИТВИН**

ОФІЦІЙНА ІНФОРМАЦІЯ

МИ СИЛЬНІ СВОЄЮ ЛЮБОВ'Ю ДО УКРАЇНИ

(Микола Міхновський)

31 березня 2013 року українська патріотична громадськість відзначила 140-у річницю від дня народження видатного українського громадського і політичного діяча, публіциста, правника, першого теоретика самостійного розвитку нашої держави, фундатора українського націоналізму, який народився і виріс у селі Турівка, Згурівського району тепер Київської області.

5 квітня 2013 року Миколі Міхновському в селі Турівці, на його «малій» батьківщині, з нагоди 140-річного ювілею відкрито пам'ятник.

Збір коштів на спорудження пам'ятника Миколі Міхновському ще п'ять років тому ініціював член Проводу Київського міського осередку Міжнародного об'єднання українських націоналістів-державників (ОУН(д)) професор Анатолій Доценко. Протягом п'яти років поспіль кошти збиралися як Згурівською сільською Радою, так і зусиллями членів ОУН(д). Назагал, станом на 1 січня 2013 року члени ОУН(д) внесли на благодійний банківський рахунок для збору коштів на спорудження цього пам'ятника 10050 грн. Голова ОУН(д) Павло Дорожинський від себе особисто пожертвував 2500 грн. Заступник Голови ОУН(д) Осип Барецький (Німеччина) пожертвував на спорудження пам'ятника 1000 грн. Народний Рух України

Пам'ятник Миколі Міхновському у с. Турівка

надіслав на спеціальний рахунок 2500 грн. Народний депутат України Сергій Міщенко пожертвував 15600 грн. Певні суми коштів було зібрано також селищною радою Турівки, а також фермерами та підприємцями Згурівщини.

Для участі в урочистостях з нагоди відкриття пам'ятника Миколі Міхновському 5 квітня 2013 року до села Турівка прибула делегація Об'єднання Українських Націоналістів (державників) у складі голови ОУН(д) Павла Дорожинського, заступника Голови ОУН(д) Осипа Барецького, голови Київського міського осередку ОУН(д) Віктора Світайла, члена Проводу КМО ОУН(д) професора Анатолія Доценка, членів та референтів Центрального проводу ОУН(д) Ярослава Маренди, Віталія Матяша, Анатолія Руденка, професора Валерія Бублика.

На урочистості прибули: голова Народного Руху України, професор Василь Куйбіда разом з активістами НРУ, голова Київського міського відділення Всеукраїнського об'єднання ветеранів Микола Зозуля з активістами ветеранської організації, заступник голови Спілки офіцерів України, професор Сергій Литвин разом з активом, а також делегації від політичних партій «Наша Україна», «Українська Народна партія», «Конгрес Українських Націоналістів», ВО «Свобода», «Українська партія», журналісти, науковці, громадські діячі, літератори.

На відкриття пам'ятника видатного земляка прийшли близько 250 мешканців Турівки, а також педагогічний колектив разом з учнями місцевої школи. До слова, й незброєним оком було видно як широко раділи мешканці Турівки приїзду делегацій від патріотичної громадськості! Адже до Турівки, що розташована далеко від залізничної станції й центрального шосе, гості приїжджають не часто.

Урочистості відкрив голова Турівської сільської ради Валентин Волочнюк. Учні Турівської середньої загальноосвітньої школи перерізали стрічку, що трепотіла над пам'ятником Миколі Міхновському. І всі присутні побачили чудовий пам'ятник видатному борцю за державну самостійність України! Біля пам'ятника Миколі Міхновського активісти «Конгресу Українських Націоналістів» розгорнули плакат на якому значилося вікопомне гасло, сформоване Миколою Міхновським: «Україна – понад усе!». Після виконання Державного Гімну України учні Турівської середньої школи підняли по щоглі до сонця, вгору Державний прапор України. Гадаємо, що саме діти запам'ятають ці урочистості назавжди! А потім делегати від громадських організацій й політичних партій та представники місцевої громади поклали квіти до підніжжя нововідкритого пам'ятника. Отець Турівського приходу Олег здійснив панахиду й освятив пам'ятник Миколі Міхновському.

Далі на урочистостях виступив голова Згурівської районної Ради Сергій Малий, який розповів присутнім, що в селі Турівці згодом слід також увіковічнити пам'ять про видатних історичних осіб, котрі тут народилися. Адже в с. Турівка народився відомий український етнограф Микола Маркевич, композитор Левко Колодуб, поет Мусій Кононен-

Освячення пам'ятника

ко. Село Турівка, на його думку, має поступово перетворюватися на краєзнавчий й культурно-історичний центр на північному сході Київської області, що важливо для відродження правдивої історичної пам'яті українства й національної духовності.

Голова Об'єднання Українських Націоналістів (державників) Павло Дорожинський в короткому виступі акцентував увагу

патріотичної аудиторії на тому факті, що Микола Міхновський першим в новітній історії України сформував концепцію національно-визвольної боротьби українців за незалежність, викладену в формі програми «Самостійна Україна». Трохи пізніше світоглядні ідеї Миколи Міхновського були враховані й стали органічною частиною першої Програми Організації Українських Націоналістів, (ОУН), що розроблялася під орудою Євгена Коновальця. Отже, ідеї Миколи Міхновського виступили складовою ідеології організованого українського націоналістичного руху. Про це треба пам'ятати, – підкреслив оратор.

На урочистостях виступили: заступник Голови ОУН(д) Осип Барецький, автор першої в Україні монографії про життя і творчість Миколи Міхновського, професор Федір Турченко, президент Українського історичного клубу «Холодний Яр», письменник Роман Коваль, головний редактор заснованої М. Міхновським газети «Хлібороб» Олег Гаврильченко, вихідець із Турівки, український поет Микола Чучупа, Голова НРУ проф. Василь Куйбіда, заступник голови Співки Офіцерів України, професор Сергій Литвин, автор скульптурного зображення Миколи Міхновського Дмитро Чуб.

Згодом учасники урочистостей були запрошені до участі в роботі Всеукраїнської науково-практичної конференції на тему

Школяри с. Турівки на урочистостях з відкриття пам'ятника М. Міхновському

«Микола Міхновський та сучасна Україна», присвяченої 140-річчю від дня народження видатного громадсько-політичного, державного та військового діяча М. І. Міхновського.

До президії конференції обираються голова Всеукраїнського Оргкомітету з проведення конференції Голова ОУН(д) Павло Дорожинський, заступник голови оргкомітету, член Проводу КМО ОУН(д), професор Анатолій Доценко, член оргкомітету голова Київського міського осередку ОУН(д) Віктор Світайло. Над сценою красується яскравий плакат з відомим гаслом Миколи Міхновського: «Ми сильні нашою любов'ю до України!».

Відкриваючи конференцію, з вітальними промовами до її учасників звернулися голова ОУН(д) Павло Дорожинський й заступник Голови ОУН(д) Осип Барецький. У своїх виступах вони, зокрема, наголосили, що українська національно-визвольна революція 1917-1921 років досягла б більших успіхів, якби лідери Центральної Ради дослухалися до ідеї Миколи Міхновського. А сьогодні, всі патріотичні громадські формування та національно-державницькі партії мають гуртувати громадян для пришвидшення процесу європейської інтеграції України. Заступник голови оргкомітету ОУН(д), професор Анатолій Доценко зачитав вітальну телеграму, що надійшла до учасників урочистостей від українських поетів, вихід-

Світлина на пам'ять після урочистостей з відкриття пам'ятника

ців із села Турівки Миколи Чучупи й Бориса Обарка та народного депутата України, благодійника Сергія Міщенко.

Голова Турівської сільської Ради Валентин Волочнюк також щиросердно привітав присутніх з відкриттям конференції й побажав її учасникам плідної роботи.

Першим свою наукову доповідь «Микола Міхновський – визначний український громадсько-політичний діяч» виголосив завідувач кафедру Запорізького національного університету, доктор історичних наук, професор Федір Турченко. До речі, саме він підготував і власним коштом видав поки що єдину фундаментальну монографію про життя і творчість Миколи Міхновського.

Голова Проводу ОУН(д) Павло Дорожинський оприлюднив другу доповідь – «Микола Міхновський – основоположник ідеології українського націоналізму», в якій підкреслив, що Миколу Міхновського вважають одним із фундаторів українського націоналізму.

Далі слово надали Голові Народного Руху України, доктору наук з державного управління Василю Куйбіді, котрий виступив з актуальною доповіддю «Втілення ідей Міхновського в державотворення сучасної України».

Професор Сергій Литвин зацікавив аудиторію маловідомими історичними фактами, оприлюднивши доповідь на тему «Вій-

ськова діяльність Миколи Міхновського».

Завідувачка кафедру Академії адвокатури України, кандидат філологічних наук, професор Тетяна Кончук нагадала присутнім, що ювіляр був справжнім адвокатом й вміло захищав у судах права соціально незахищених українців. Далі вона виголосила змістовну доповідь «Принципи адвокатської діяльності в юридичній

практиці Миколи Міхновського», присвячену правозахисній діяльності Миколи Міхновського.

Директор бізнес-школи Києво-Могилянської академії, кандидат економічних наук, доцент Олександр Саврук виголосив змістовну доповідь на тему «Візія природа ідей Миколи Міхновського». У своєму виступі оратор, зокрема, наголошував на тому факті, що Миколі Міхновському вдалося сформувати ціннісні орієнтири українства та європейську візію зовнішньополітичного вектору розвитку України, що не втратило актуальності й до сьогодні.

Далі слово мав завідувач кафедру Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна», доктор географічних наук, професор Анатолій Доценко, який виступив із цікавою доповіддю – «Микола Міхновський як особистість у спогадах його сучасників».

Наступною була оригінальна доповідь ввучачого племінника М. І. Міхновського, – київського журналіста Станіслава Міхновського, на тему «Нові сторінки життя та діяльності Миколи Міхновського». Станіслав Міхновський продемонстрував присутнім рідкісні, вже поживтілі фоторафії юного Миколи Міхновського, його братів і батьків, що нині зберігаються в сімейному альбомі Міхновських.

Валерій Шевченко – отаман яготиської паланки Вукраїнського дитячо-юнацького козацького товариства «Січ» виголосив доповідь на тему «Ідеї Миколи Міхновсько в сучасному молодіжному козацькому русі».

Доцент ННЦ ПТО Академії Педагогічних Наук України, кандидат філософських наук Валерій Бублик виголосив змістовну доповідь на тему «Патріотичне виховання українських студентів на засадах ідей Миколи Міхновського». До речі, Валерій Бублик ще п'ять років тому виступив одним із ініціаторів збору коштів на відкриття пам'ятника Миколі Міхновському й доклав чималих зусиль до розв'язання багатьох організаційних проблем, що виникали на цьому шляху.

Науковий співробітник Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії МОН України Сергій Губський виголосив доповідь «Концепція україноцентризму у працях Миколи Міхновського».

Вчителька української мови Турівської середньої школи Світлана Цимбал оприлюднила неординарну доповідь – «Культурний потенціал Турівки та його використання у навчально-виховній роботі з дітьми». До речі, цю доповідь вона готувала разом із колегою – вчителькою історії Людмилою Молодченко.

Доцент київського університету ім. Бориса Грінченка професор Арсен Зінченко виступив з доповіддю, що була присвячена духовному й ідейно-світоглядному впливу Миколи Міхновського на мільйони українців.

Учасники конференції схвалили рекомендації Всеукраїнської науково-практичної конференції на тему «Микола Міхновських та сучасна Україна». Враховуючи велике значення ідей Миколи Міхновського у справі станов-

лення українського державотворення, учасники конференції рекомендують:

- українським політичним партіям та громадсько-політичним формуванням демократичного, патріотичного, націоналістичного спрямування протягом 2013 року провести в Києві та в областях України різноманітні громадсько-політичні заходи, спрямовані на поширення ідей Миколи Міхновського, для ознайомлення широкого загалу громадян з його життям і творчістю;

- проголосити 2013 рік роком пам'яті Миколи Міхновського;

- просити керівництво Інституту історії НАН України, Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Інституту держави і права ім. В. Корецького, НАН України, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Кураса НАН України, Українського інституту воєнної історії, Національного інституту українознавства та всесвітньої історії МОН України, включити до планів науково-дослідницьких робіт на 2014-2016 роки дослідження державотворчої, політичної, юридичної, військової та українознавчої діяльності Миколи Міхновського;

- запропонувати видавництву «Смолоскип» видати найповніше видання творів Миколи Міхновського, включивши до нього й епістолярну спадщину, спогади про ювіляра тощо;

Президія конференції

- просити Федора Турченка доопрацювати та перевидати монографію «Микола Міхновський: життя і слово»;

- звернутися до Української кіностудії документальних фільмів, кіностудії «Віател» та керівництва Українського Історичного клубу «Холодний Яр» з пропозицією створити телевізійну та широкоекранну версію фільму про життя й діяльність Миколи Міхновського;

- просити Центральний провід ОУН (державників) підготувати Звернення до Верховної Ради України щодо поіменування в честь 140 річного ювілею Миколи Міхновського Згурівської районної гімназії Київської області, Військової Академії Міністерства оборони України, одній із середніх загальноосвітніх шкіл м. Києва та військової частини;

- звернутися до Київської міської Ради з пропозицією перейменувати одну з вулиць столиці України в честь Миколи Міхновського;

- звернутися до Київської міської державної адміністрації з пропозицією встановити в столиці України Меморіальну дошку, що буде нагадувати киянам про його проживання по вулиці Жилинській, 76;

- звернутися до Турівської сільської ради з проханням щодо проведення пошукової роботи для визначення точного місця, де стояла хата батьків Миколи Міхновського, в якій він народився і виріс, та встановити там пропам'ятний знак;

- звернутися до Турівської сільської ради з проханням посприяти в організації в Турівці церковної громади УПЦ Київського патріархату, яка в перспективі могла б організувати відбудову церкви Всіх Святих, парохом якої був батько Миколи – Іван Міхновський;

- звернутися до Ради Київського міського відділення Всеукраїнського Товариства «Меморіал» ім. Василя Стуса з пропозицією виготовити стенд, присвячений життю й суспільно-політичній діяльності Миколи Міхновського, включивши його до постійно діючих пересувних виставок, присвячених борцям за незалежність України;

- звернутися до керівництва Київської обласної туристичної агенції з пропозицією включити село Турівку як визначний культурний центр північного сходу Київщини до туристичного маршруту обласного рівня.

МАТЯШ Віталій,
журналіст (Київ)

ВІДРОДЖЕНА СЛАВА СЕЛА ГНАТІВКИ

У суботу, 16 березня 2013 року, в селі Гнатівка Києво-Святошинського району Київської області відбулося урочисте відкриття пам'ятного знаку-меморіальної дошки, присвяченої формуванню Окремого Запорізького загону Армії Української Народної Республіки.

Ініціатором цього заходу виступила благодійна організація «Героїка», яка ставить за мету популяризацію історії збройної боротьби за незалежність України, відродження українських військових поховань, встановлення пам'ятників та пам'ятних знаків на честь борців, полеглих за Україну. Від часу свого заснування (2010 р.) «Героїка» встановила більше 20 монументів та пам'ятних знаків у Києві, Херсонській, Рів-

ненській, Івано-Франківській, Черкаській, Тернопільській, Хмельницькій та Київській областях.

Саме у селі Гнатівка 9 лютого 1918 року розпочалося створення регулярної української армії. Це сталося тоді, як рештки українських військ після завятих 10-денних вуличних боїв у Києві проти більшовицьких військ В. Антонова-Овсієнка та М. Муравйова змушені були відступити зі столиці на захід – у бік Житомира.

Під керівництвом виконувача обов'язків військового міністра Олександра Жуківського було здійснено переформування всіх наявних частин в Окремий Запорізький загін – перше регулярне збройне формування Української Народної Республіки.

Виступає координатор благодійної ініціативи Героїка – Павло Подобед

Цвинтарна каплиця 1905 року будови (тепер храм УПЦ КП), на якій відкрито пам'ятну дошку

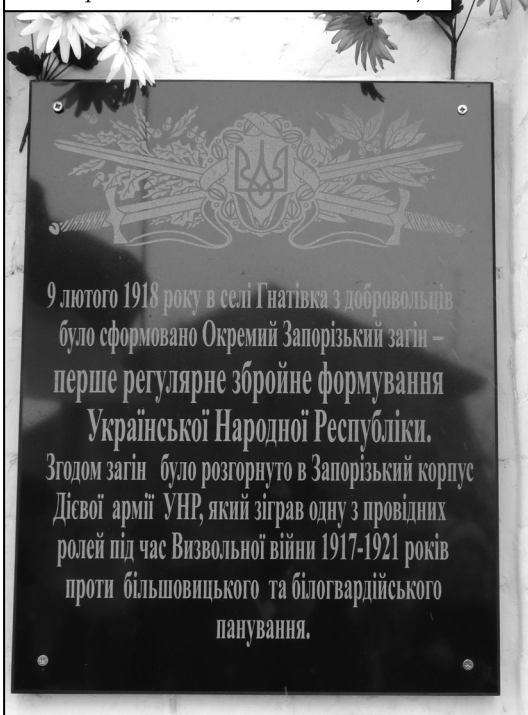
Згодом бійці Окремого Запорізького загону вели переможні бої з більшовиками за Житомир та Бердичів, а вже 1 березня 1918 року запорожці разом з іншими частинами,

відданими Українській Центральній Раді, звільняли столицю України від більшовицьких військ. Пізніше Окремий Запорізький загін був реорганізований в Запорізький корпус, який відіграв славу роль у національно-визвольній війні 1917-1921 років.

Базальтову дошку, що оповідає про визначний день в історії українського війська, встановили на стіні цвинтарної православної каплиці 1905 року будови (тепер це храм Української Православної

Церкви Київського Патріархату каплиці, котра була свідком зародження Окремого Запорізького загону).

Меморіальна дошка на стіні каплиці

Промовляє Голова Спілки офіцерів України, капітан 1-го рангу Євген Лукаков

Богослужіння на честь воїнів УНР

Капличка ще декілька років тому була на межі повної руйнації. Стояла без даху, без вікон, швидко занепадала. Згодом до села приїхав священник Української Православної Церкви Київського Патріархату отець Ярослав – він і врятував пам'ятку, власноруч відновивши культову споруду. Тепер тут щонеділі правлять літургію.

Над базальтовою дошкою працювали майстри міста Костополя Рівненської області. Всі роботи виконано на пожертви доброчинців з Києва, Тернополя, Сімферополя та Верхньодніпровська.

Попри снігопад та сильний вітер біля старої цвинтарної каплички зібралось багато людей: духовенство Української Православної Церкви Київського Патріархату із навколишніх парафій, офіцери Збройних Сил України, мешканці Гнатівки та сусідніх населених пунктів.

Літургію за упокій загиблих козаків та старшин Армії УНР очолив благочинний Києво-Святошинського району митрофорний протоієрей Василь Чупровський.

ПОДОБЕД Павло

ВШАНУВАННЯ ГЕРОЇВ ТРУБЕЖА

*«За що ж ми полягли
на цьому браннім полі? –
Очниці черепів допитують зеніт.
У відповідь ковил поворухнувся кволо.
І знову – тиша, важча за граніт...
...Україно!...під тужні дзвони
вгорни їх в рідну землю, як до сповитка.
І відспівай усіх за предківським законом.
І стань Державою!...»*

Борис Олійник

Саме ці невеселі слова сучасного поета виринають з пам'яті, коли згадуємо про героїчний чин багатьох борців за українську державність, поки що належно не вшанованих Україною.

До числа несправедливо забутих героїв, які поклали на вітвар волі України найдорожче – власні молоді життя, належить

загін, що складався з майже трьох сотень козаків Бориспільської, Вороньківської і Баршівської сотень Переяславського полку.

Коли більшовицька Росія у січні 1919 року розпочала другу російсько-українську війну і над Україною нависла загроза раптового захоплення Києва, козаки цих сотень отримали наказ зупинити ворога біля залізничного мосту через річку Трубіж, що кілометрів за п'ятдесят від столиці.

У той критичний час в розпорядженні української влади не виявилось регулярних збройних формувань для протистояння ворогу.

Холодного ранку 10 лютого, попрощавшись з родинами, понад дві сотні козаків – а це були здебільшого юнаки й молоді чоловіки з містечок Бориспіль і Вороньків – вирушили в неблизьку дорогу. Очолив їх отаман

Автор на кургані у Воронькові

Вороньківської сотні Іван Черпак, людина патріотична, досвідчена у військовій справі. Оскільки до пункту призначення треба було добиратися через глибокі сніги, козаки взяли з собою лише найпотрібніше: зброю і набої, трохи продуктів і вівса для коней. Біля мосту через Трубіж до бориспільців і вороньківців приєдналося близько сімдесяти козаків з Барішівки.

План був такий: зайняти оборону на правому березі річки, а на лівому, звідки очікувався ворог, пошкодити колію, щоб перший більшовицький потяг на повній швидкості зійшов рейок і перегородив шлях наступним потягам. Таким чином вдалося б затримати на декілька днів наступ ворога на Київ.

Але повністю здійснити задумане не вдалося. Більшовицький панцерник зупинився перед пошкодженим відрізком колії і почав з гармат обстрілювати позиції українських козаків. Самі ж вони заходилися лагодити колію. Козаки намагалися вогнем з кулеметів і гвинтівок перешкодити ворогам відновити залізницю. Проте сили були нерівні. Якщо до більшовиків прибувало підкріплення, то козаки потрапили у безвихідну ситуацію, коли допомоги не слід було чекати нізвідки і ні від кого. Попереду них стояв добре озброєний ворог, а позаду – Україна.

Перебуваючи під безперервним обстрілом, усвідомлюючи свою приреченість, українці виявили величезну відвагу. Вони не просили пощади, не втікали з поля бою. А лише третьої ночі, знесилені, голодні, виконавши поставлене перед ними завдання, організовано відступили, забравши поранених і декого з убитих своїх побратимів. Та їхня самопожертва не була марною.

Встановлення пам'ятного хреста (згодом зруйнованого) на Трубежі, 21 жовтня 2012 р.

Військово-стратегічним результатом бою стало затримання ворога на два дні на близьких підступах до Києва. Політичний результат не менш значущий: упродовж цього короткого часу Директорія Української Народної Республіки змогла евакуювати свої урядові установи зі столиці у глибині місцевості контрольованої нею території держави. І нарешті – дуже вагома моральна складова результату героїчного вчинку: більшовики, всупереч сподіванням, не вступили тріумфально до Києва.

Герої-козаки, вступивши в нерівний бій проти нахабного, добре озброєного ворога, не тільки зруйнували його плани на швидке захоплення української столиці, але й, безперечно, стали в очах усіх поколінь рятівниками честі й гідності нації. Вони продемонстрували, що навіть у найскрутнішу, найтяжчу годину, коли над Батьківщиною нависла смертельна небезпека, є вірні, мужні її сини, готові захистити Україну своїми грудьми. Саме до таких належали отаман Іван Черпак і його козаки.

Якою була подальша доля цих героїв? Більшість з них брали участь у протибільшовицькій боротьбі у складі різних повстанських загонів. Ті, хто залишився живий і повернувся додому, були репресовані більшовицькою владою. Відомо, що Іван Черпак був одним з керівників Бориспільського антибільшовицького повстання, що відбулося у травні 1920 року. Згодом очолив один з повстанських загонів, що діяв у придніпровських лісах Лівобережжя. Але потрапив до рук ворогів і дорогою до Бориспільської в'язниці був розстріляний конвоїрами.

Правду про Івана Черпака і його побратимів ще наприкінці минулого століття дослідив, збираючи по крихті інформацію в довколишніх селах, житель с. Іванків Андрій Свирид, нині уже покійний. За результатами досліджень він помістив декілька публікацій у районних та обласних газетах. З метою увічнити пам'ять про подвиг козаків він звертався до органів влади, але натрапив на байдужість чиновників.

Починаючи з 2009 року, патріотична громадськість Бориспільщини та Баришівщини

разом з представниками громадських об'єднань Києва, бере участь у заходах зі вшанування героїв Трубежа на місці бою. 2011 року за сприяння Вороньківської сільської ради і лідера громади Ігоря Заборного в центрі села насипано курган і встановлено пам'ятний знак козакам Вороньківської сотні, встановлено залізний хрест на могилі Івана Черпака. Гранітний обеліск і хрест виготовлено за спонсорські кошти.

Через те, що поки не вдається розв'язати питання надання земельної ділянки для встановлення пам'ятного знака біля залізничного мосту, 2012 року установили на березі Трубежа і освятили залізний хрест. Бо справедливо вважаємо, що річище Трубежа біля мосту – це братська могила десятків козаків, полеглих у бою. Їхні кості і досі лежать на річковому дні.

2 лютого 2013 року з нагоди 94-ої річниці бою на Трубежі близько шести десятків українців узяли участь у вшануванні цієї дати. До представників бориспільської громади, як це було і в попередні роки, приєдналися гості з Києва. Це були представ-

Мітинг на кургані у Воронькові

ники патріотичних громадських організацій та політичних партій столиці: Спілки офіцерів України, Українського козацтва, ВУТ «Просвіта» ім. Тараса Шевченка, Конгресу Українських Націоналістів. Усіх їх організував голова Спілки офіцерів України, капітан першого рангу, народний депутат України другого скликання Євген Лупаков. Спочатку учасники заходу поїхали в с. Вороньків, де поклали квіти до пам'ятного знака козакам Вороньківської сотні, а також побували на могилі їхнього провідника, отамана Івана Черпака.

Після цього учасники заходів поїхали на місце бою. Як і 1919 року, Трубіж був скупий кригою. Тільки тоді обабіч мосту лід був покритий численними ополонками від вибухів снарядів. А сніг на правому березі червонів від крові захисників України. Нині сніг мав природний білий колір. Нібито ніякий агресор не загрожує Києву нападом зі сходу, але на душі було неспокоїно. Особливо там, на скропленій кров'ю героїв землі, гостро відчуваєш: нині Україна хоч і незалежна, але ще не зовсім така, якою хотіли її бачити наші Герої Трубежа. Було боляче, коли помітили, що якісь покидьки – нелюди й антихристи – підняли брудні руки на пам'ять героїв. Вони вирвали із землі і знищили залізного хреста.

Відбувся короткий мітинг. З лаконічним словом до його учасників звернувся автор цих рядків і Євген Лупаков. Промовці ознайомили присутніх із політичною ситуацією в Україні.

Особливу увагу зосередили на тому, що Україна мала реальні шанси стати вільною понад 90 років тому. Через стратегічні помилки влади Україна не зуміла вирватися

Молебень на Трубежі, 21 жовтня 2012 р.

з гострих кігтів московського ведмедя. Саме через це майже 3 роки на нашій землі тривало гріховне братовбивство. Голова СОУ Євген Лупаков звернув увагу на те, що Росія ніколи не визнала своєї вини в агресії проти миролюбної України і досі не покаялася за знищену нашу вільну, демократичну державу, накинення нам більшовицької практики беззаконня, грабунків, голодоморів, репресій, депортацій, насадження атеїзму, аморальності й бездуховності.

Промовці зазначили, що треба підсилити намагання домогтися справедливості щодо вшанування героїв Трубежа на державному рівні, висловлювали надію, що незабаром на місці бою стоятиме гідний героїв курган і пам'ятний знак на ньому.

До цього закликають нас слова поета:

«...На Трубежі, на грізнім рубежі
Во здраві поставимо їм свічі:
Вони живі для нас у віковіччі
І пам'ять їхню не сточить іржі...»

КОВАЛЬЧУК Анатолій,
голова Бориспільської «Просвіти»

ДОСЛІДЖЕННЯ, ПОВІДОМЛЕННЯ

БОРОТЬБА ПОЛІТИЧНИХ СИЛ ЗА ВПЛИВ НА СОЛДАТСЬКІ МАСИ НА ВОЛИНІ НАВЕСНІ 1917 РОКУ

Олександр ДЕМ'ЯНЮК,
кандидат історичних наук, доцент, професор
кафедри гуманітарних дисциплін Луцького інституту
розвитку людини університету «Україна»

Дем'янюк Олександр. Борьба политических сил за влияние на солдатские массы, які перебували на Волині навесні 1917 р.

У статті висвітлені результати дослідження низки подій, які відбулися навесні 1917 р. на території Волинської губернії в зоні розташування частин Південно-Західного фронту. Оцінюється значення як для поточного моменту, так і для подальшого розгортання Української революції діяльності різновекторних політичних сил у солдатському середовищі.

Ключові слова: Українська Центральна Рада, Волинська губернія, Волинь, Південно-Західний фронт, політичні сили, Українська революція.

Демьянюк Александр. Борьба политических сил за влияние на солдатские массы, пребывающие на территории Волины весной 1917 г.

В статье представлены результаты исследования событий, имевших место весной 1917 г. на территории Волинской губернии в месторасположении воинских частей Юго-Западного фронта. Автор статьи оценивается значение деятельности разных политических сил в солдатской среде в настоящем времени и в будущем – для развертывания Украинской революции.

Ключевые слова: Украинская Центральная Рада, Волинская губерния, Волинь, Юго-Западный фронт, политические силы, Украинская революция.

Demianiuk Oleksandr. Struggle of political forces for the influence at soldiers masses which were in Volyn in spring 1917.

Results of research of the events chain which happened in spring 1917 at the territory of Volyn's region in the zone where parts of South-Western front were located are lighted up in the article. Importance of activity of different political forces in the soldier's society is evaluated as for current moment, also for future development of Ukrainian revolution.

Key words: *Ukrainian Central Rada, Volyn's region, Volyn, South-Western front, political forces, Ukrainian revolution.*

Початок 1917 року, як покажуть його перші місяці, був важливим періодом у розгорненні цілого спектру військово-політичних подій, які стали визначальними не лише у руйнуванні підвалин Російської імперії, але й у започаткуванні боротьби різноманітних українських політичних сил за владу на територіях українських губерній. Чи не головним аспектом, який супроводжував це протиборство, стало змагання за солдатські маси.

На жаль, українські політичні кола із запізненням зрозуміли важливість цього величезного як за значенням, так і за потугою сегменту впливу на свідомість пересічних громадян. Адже саме вчорашні селяни, у меншій мірі – робітники, на початку 1917 року склали основу російського війська, іншими словами – тримали у своїх руках зброю, яку, за вдало проведеної агітації, могли повернути в іншому, визначеному певною політичною силою, напрямку.

У досліджуваній період територія Волинської губернії була місцем скупчення значного людського потенціалу та військового озброєння. Гіпотетично цей регіон міг стати як місцем формування нового боездатного війська за національною, соціальною чи якоюсь іншою ознакою, так і місцем зародження соціального збурення, бунту. Усе залежало від програми та ідеологічної мети ймовірних агітаторів солдатського середовища.

Означена проблема практично не знайшла свого відображення у спеціальній науковій літературі. Лише окремі згадки про ідеологічну боротьбу у військових частинах

російських армій, які дислокувалися на Волині у 1917 році, знаходимо у працях Р. Оксенюка, В. Лозового, С. Литвина, В. Верстюка, Л. Дециньського [1], деяких інших дослідників.

З огляду на стан висвітлення означеної вище проблеми у наукових розвідках, спираючись на праці попередніх дослідників, матеріали вітчизняних архівів, спробуємо відтворити перебіг протиборства різних політичних сил за впливи у солдатському середовищі, тих військових частин, які перебували на території Волинської губернії у 1917 році.

Загальновідомим є той факт, що наприкінці 1916 – на початку 1917 років в російській армії наростало невдоволення серед солдатів. Щораз більше відчувалося зменшення мотивації солдатів-селян, а таких була переважна більшість у тодішній Російській армії, у захисті держави, відсутність ідеологічного підґрунтя «війни до переможного кінця» та зростаюча соціалізація і більшовизація армії.

Станом на 1 квітня 1917 року в частинах Південно-Західного фронту нараховувалось 2315,1 тис. солдатів і офіцерів [2, 90], а з тилловими структурами і громадськими організаціями, що обслуговували фронт, загальне число солдатів і офіцерів досягло 3265 тис. осіб [2, 333]. У прифронтових містах розташовувались 44 гарнізони, з яких у Волинській губернії було 11 загальною чисельністю 65,5 тис. осіб [3], з них в Луцькому гарнізоні перебувало понад 20 тис. військовослужбовців [4, 103].

Бойовий стрій російської армії

На початку 1917 року в арміях Південно-Західного фронту, значна частина якого перебувала на території Волинської губернії, нараховувалося 32 більшовицькі групи і 3 військові організації. З огляду на ситуацію, яка склалася у розташуванні цього фронту, командування доповідало в ставку верховного головнокомандувача, що основна маса мобілізованих перебуває під впливом більшовиків [5, 90].

Млявий перебіг бойових дій на російсько-німецькому фронті та зростаюча агітація у військах різних політичних сил робили свою справу: російська армія поступово почала втрачати дисципліну, а відтак і боєздатність. У таких умовах більшовицька агітація нарощувала свої темпи. Ще до лютого 1917 року на Південно-Західному фронті працювали більшовицькі агітатори, які після Лютневої буржуазної революції в Росії почали діяти в армії відкрито, подекуди своїми вчинками загрожуючи боєздатності російського війська. Сильними позиції більшовиків були в Особливій та 11-й арміях, які дислокувалися у Волинській губернії.

Нагадаємо, що на момент розгортання Української революції територія Волинської губернії була частково окупована австро-угорською та німецькою арміями. Такими залишалися землі Ковельського, Володимир-Волинського і частина Луцького повітів. Починаючи з 1916 року, на цих західно-волинських теренах свою громадсько-політичну діяльність здійснювали українські

політичні партії та громадські організації Галичини.

Прифронтовими територіями Волинської губернії, що перебували під владою Російської держави, були волості Рівненського, Дубенського, Кременецького та частини Луцького повітів. Для нашого дослідження саме ці території мають інтерес, так як вони були місцем найбіль-

шого скупчення російського війська, яке й потрапило у протистояння різних політичних сил.

Ліквідація режиму російського самодержавства активізувала усі суспільно-політичні процеси, які визрівали від початку Першої світової війни. Як уже зазначалося вище, українські політичні кола, на жаль, поборюючи один одного у Києві, не надто переймалися станом речей на місцях. Цим сповна скористалися представники російської соціал-демократії. На прифронтових територіях розпочали свою діяльність Ради солдатських депутатів і солдатські комітети.

У березні-квітні 1917 року в містах Волинської губернії утворилося близько 60 відповідних структур. Майже у всіх великих військових гарнізонах протягом весни 1917 року були утворені Ради солдатських депутатів. Так, 9 березня 1917 року Рада робітничих депутатів почала працювати у Житомирі, 21 березня Ради солдатських і офіцерських депутатів запрацювали в Житомирі, Староконстантинові, Шепетівці. Трохи пізніше вони почали діяти лише у Луцьку (11 липня) та в Рожищах (15 липня) [6, 30]. У містечку Волочиськ Ізяславського повіту було створено Раду військових депутатів гарнізону містечка, яка перейняла на себе функції місцевої цивільної адміністрації, об'єднавши в собі волосні, сільські і містечкові органи влади [7, 5].

З'являються у цей період і перші об'єднані Ради робітничих і солдатських депута-

тів. Загалом на Волині протягом весни 1917 року їх було організовано 16. Найбільш дієві – у Рівному, Дубно, Острозі, Коростені [8, 69]. Відмітимо, що з перших місяців демократичних перетворень в Росії відбувалося поступове злиття робітничого та солдатського суспільного руху, базуючись на спільності соціальних інтересів. І хоча навесні 1917 року більшість об'єднаних Рад перебувало під впливом есерів та меншовиків, більшовики планомірно, як це покажуть подальші події, переймали першість у солдатському, робітничому, а згодом і селянському русі.

Ради солдатських депутатів впливали на рішення командування військових частин. Військово-революційні комітети забороняли солдатам виконувати накази і розпорядження командування без підпису комітету. Відсутність чіткої концепції військового будівництва держави та нерозуміння частиною членів Української Центральної Ради ролі армії у тогочасних політичних процесах дали можливість іншим політичним силам, насамперед більшовикам, перейняти на себе організовану ідеологічну роботу у солдатському середовищі. При штабі Особливої армії, в 322-му Обоянському полку, що дислокувався в Луцьку, 47-му Панцерному загоні, який розташовувався в Дубно, 48-му окремому польовому важкому артилерійському дивізіоні, 18-й Ярославській дружині діяли більшовицькі організації [9, 6-7]. Окрім того, їхня діяльність була спрямована на дискредитацію українського національного руху та української державності у будь-яких її проявах.

Навесні 1917 року скеровані у війська представники Петроградської Ради і Тимчасового уряду Росії мали здійснювати політичний контроль за вищим ешеленом командного складу та організувати політичне життя особового складу військових частин. Неофіційно вони повинні були в разі небезпеки запобігти застосуванню збройних сил у контрреволюційних цілях та створити у військах опору тим політич-

ним силам, які вони представляли. А Петроградська Рада робітничих і солдатських депутатів ще й закріпила існування уже діючих солдатських комітетів і зобов'язала створити їх там, де ще не було. Нею ж солдатські комітети наділялися повною політичною владою на місцях та зосереджували у своїх руках всі основні функції командування.

Попри те, що більшість суспільно-політичних подій навесні 1917 року розвивалися непередбачувано, наголосимо, що компактне зосередження значних людських ресурсів на території Волинської губернії призвело до швидшої радикалізації поглядів солдатів російської армії та місцевого населення у порівнянні з іншими регіонами.

15 квітня 1917 року у Кременці зібралися делегати 11-ї армії для обрання армійського комітету. Його головою було обрано більшовика прапорщика М. Криленка, який відразу розпочав піднімати питання припинення війни, зменшення ролі офіцерів, саботування рішення Тимчасового уряду та Української Центральної Ради. Згодом головою армійського комітету 11-ї армії став солдат Піпик, представник партії меншовиків. Комітет поділявся на фракцію більшовиків та блок фракцій соціалістів-революціонерів, меншовиків-оборонців, меншовиків-інтернаціоналістів і безпартійних. Про силу більшовицьких позицій в 11-й армії свідчить факт обрання на Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів трьох більшовиків та п'ятьох представників блоку інших партій.

Значно повільніше у солдатському середовищі поширювалися українські національні ідеї. Подекуди навесні 1917 року таке явище взагалі було відсутнє. Хоч зазначимо, що на початку 1917 року в російській армії із 9 млн. чоловік, українці становили 3,5 млн. Станом на 1 квітня 1917 року в частинах Південно-Західного фронту третина особового складу була українцями.

І все ж таки альтернативою до поширення більшовицької пропаганди та створення

Рад солдатських депутатів стає український рух. Уже в березні 1917 року в армії почали організовуватися українські ротні громади. В них групувалися солдати-земляки з різних повітів України. Для координації своєї діяльності вони об'єднувалися у групи з 10-12 чоловік і були постійно діючим органом [10, 2]. На підтримку діяльності української влади містами країни пройшли військові паради і маніфестації робітників та солдатів: 11 березня у Проскуріві, Козятині, Староконстантинові, 17 березня – у Білій Церкві, Василькові, Житомирі.

Українці-вояки російської армії висловлювали свою підтримку українській владі й по-іншому. Так, офіцери і солдати 466-го піхотного Малмижського полку 1 травня 1917 року прийняли постанову з резолюцією: «Прилучити свій голос до голосу Української Центральної Ради, яка є виразницею всього українського народу, обіцяючи, скільки сили і хисту вистачить, підтримувати її» [11, 325].

Хоч самі керманічі УЦР ще не повнісю перейнялися проблемами різних прошарків українського населення. Так, один із українських політиків найвищого ешелону влади П. Христюк згодом визнавав: «В це розуміння «своєї вільної України» селяни і робітники в солдатській шинелі вкладали звичайно, свій зміст, може, не зовсім той, який його інтелігентні провідники вкладали в численних резолюціях» [12, 28].

У військових формуваннях російської армії з'являються українські військові ради та комітети. Їх діяльність була спрямована на піднесення національної самосвідомості солдатів-українців. У підрозділах Південно-Західного фронту створювалися різноманітні військові гуртки, клуби, ради та інші організації. У квітні 1917 року вони були організовані у XXIV армійському корпусі 11-ї армії, в 155-й Піхотній дивізії 11-ї армії, у гарнізонах Тернополя, Рівного, Житомира [13].

Навесні 1917 року українізація, хоч і квола, охопила війська Південно-Західного

фронту. Зокрема, першими українізованими підрозділами стали частини XXIX і XXXII армійських корпусів. Українізації вимагали Товариство українського військового клубу ім. гетьмана П. Полуботка 23-го Пішого запасного полку 7-ї армії, український військовий клуб 3-ї Пішої дивізії 11-ї армії.

Про українізацію трьох корпусів офіційно було оголошено в наказі начальника Київського військового округу полковника Обручева 23 травня на I з'їзді представників армій Південно-Західного фронту [14]. Хоч підготовча робота по українізації військових частин фронту розпочалася ще в середині квітня 1917 року. Так, 18 квітня було оголошено про створення 1-го Українського полку ім. гетьмана Б. Хмельницького на чолі зі штабс-капітаном Д. Путником-Гребенчуком [15, 20]. Щоправда, вже у ході роботи I Всеукраїнського військового з'їзду командування полком передали підполковнику Ю. Капкану [16, 7].

У Києві від самого початку Української революції намагалися згуртуватися навколо ідеї самостійності України національно-свідомі політичні кола. Звісно, у їх лавах перебували й представники регулярної армії, тилкових частин, інваліди війни. Вже в другій половині березня 1917 року відбувся ряд зустрічей та зборів офіцерського та солдатського складу, юнкерів та військових урядовців. Одне із них, українське військове зібрання 22 березня прийняло резолюцію, в якій постановило «незалежно від регулярної армії, сформувати з охотників і не підлягаючих покликанню до війська «охочекомонний полк» з усіх родів зброї» [17]. Запис добровольців різного віку здійснювався у приміщенні Педагогічного музею і став, по суті, першим набором до окремої української військової частини.

У цих же числах було створено Український військовий організаційний комітет, до складу якого увійшли полковник Волошин, полковник Глинський, поручник Міхновський, хорунжий Павелко. Виступаючи на установчих зборах, М. Міхновський за-

кликів зібрання «притупити до негайної організації власної національної армії, як могутньої мілітарної сили, без якої не можна подумати здобуття повної волі України» [18].

Третьою силою, яка втрутилася у боротьбу за солдатські маси став офіційний Петроград. Саме йому формально підпорядковувалося військове командування російських фронтів. Так, 12 березня 1917 року головнокомандуючий Південно-Західним фронтом генерал О. Брусилів доповідав воєнному міністру Тимчасового уряду О. Гучкову про створення фронтового, армійського і корпусного комітетів із залученням до їх роботи існуючих на фронті громадських організацій. У другій половині травня на Південно-Західному фронті діяло близько вже 107 тис. різноманітних солдатських і офіцерських комітетів [19, 71]. Щоб якимось чином контролювати створення та діяльність солдатських комітетів, ставка «Тимчасовим положенням про організації чинів діючої армії і флоту» визначила місцем створення комітетів роти, полки, дивізії, корпуси, армії, штаби фронтів.

Вагомим чинником для активізації державницьких планів Української Центральної Ради стали I (5-8 травня) та II (5-10 червня 1917 р.) Всеукраїнські військові з'їзди. У ході роботи I з'їзду було піднято політичні питання, зокрема, автономія України, відносини з Тимчасовим урядом Росії та Радою робітничих і солдатських депутатів. Більшість делегатів (понад 700 уповноважених на з'їзді представляли інтереси 900 тис. українців-військових) зажадали від УЦР зайняти чітку лінію, спрямовану на автономію держави та вимагати від Тимчасового уряду прийняття акта про національно-територіальну автономію України.

Російське військо в Крістінополі навесні 1917 р.

На цьому форумі було обрано Український військовий генеральний комітет (УВГК) (голова С. Петлюра), до складу якого, за політичною палітрою, увійшли п'ятеро самостійників та тринадцятеро автономістів [20, 209]. Після з'їзду УВГК у повному складі приєднався до складу Української Центральної Ради.

I Всеукраїнський військовий з'їзд започаткував процедуру боротьби за українізацію військових частин російської армії. Разом з тим, помилковою, з огляду на майбутні події, була резолюція з'їзду про відмову від формування постійно діючої національної армії та покладення її функцій на народну міліцію.

5 червня 1917 року у Києві розпочав роботу заборонений Тимчасовим урядом Росії і можливо, тому ще більш радикальний у своїх вимогах та рішеннях II Всеукраїнський військовий з'їзд. Близько двох з половиною тисяч делегатів, які представляли 1 млн. 600 тис. вояків-українців з усіх фронтів, засудили позицію Тимчасового уряду щодо українських справ. Натомість делегати схвалили діяльність УВГК у період між з'їздами та визнали її корисною не лише для українського, але й для російського війська.

Окремі виступаючі закликали до припинення переговорів та відносин з російськими органами влади. У резолюції з'їзду містилася пропозиція Центральній Раді негайно приступити до фактичного втілення автономного ладу на території України [21, 230]. Наміри щодо реалізації цього рішення були закладені у прийнятому УЦР та зачитаному 10 червня В. Винниченком на вечірньому засіданні II Всеукраїнського військового з'їзду I Універсалу УЦР.

Відносно радикальні рішення Всеукраїнських військових з'їздів та соціалізація і демократизація армії спричинили до поширення українізації в частинах російської армії. Спроби організувати українські військові частини з'явилися й на Волині: в Острозі, Житомирі, Рівному [6, 95]. Українізація розпочалася у VI армійському корпусі 11-ї армії. Піхотний полк, який перебував у Житомирі, змінив назву на український полк ім. П. Сагайдачного.

Крім того, військовий форум постановив, що «всі прикази Укр. В. Г. К. для всіх українців-воjakів і українських військових організацій від сьогодні обов'язкові» [20, 268]. Здавалось би, що представники українського політичного руху та українці-воjаки порозумілися. Однак таке припущення виявилося передчасним.

Українські військовоутворюючі процеси навесні 1917 року носили швидше локальний характер, ніж загальнодержавний. Відозва С. Петлюри до народу і армії із закликом «стояти твердо в цей грізний час на сторожі фронтів і порядку в частинах, зупиняти всілякі спроби до свавільних дій, не допускати безпорядків, братання і перемир'я» [22, 3] мала більший вплив на країни Антанти, ніж на власних солдатів. Натомість розагітовані більшовиками, солдати військових частин Південно-Західного фронту на своїх зборах засуджували рішення Всеукраїнських військових з'їздів та діяльність Центральної Ради. Так, 28 червня 1917 року на віче солдатів-українців в Луцьку, з ініціативи більшовиків, було прийнято резолюцію, у

якій висловлено протест «проти вчинків Центральної Ради, що самозвачно взялася говорити й діяти від імені цілої України» [20, 283].

Тимчасовий уряд змушений був змінити своє ставлення до українського питання, хоча й намагався тримати український військовий рух під своїм контролем: «...що торкається військових українських комітетів на місцях, то вони здійснюють свої функції на загальних основах, при чому їхня діяльність повинна бути в згоді з діяльністю інших військових громадських організацій» [23, 2].

Отож, навесні 1917 року боротьба українських політичних кіл за вплив на солдатське середовище частин російської армії, які перебували в межах України, була програна. Через неузгодженість дій національних політичних сил у військових підрозділах Південно-Західного фронту наростала більшовицька агітація. Крім того, не вдалося закріпити українізаційні процеси в російському війську.

Нова хвиля українізації частин Південно-Західного фронту «накотилася» на Волинь вже влітку 1917 року. За ініціативи головнокомандувача фронту генерала Л. Корнілова українізація охопила VI, XVII, XLI армійські корпуси Південно-Західного фронту. Проте характер її був уже зовсім інший.

Отож, Українська Центральна Рада не змогла підпорядкувати собі армію колишньої Російської імперії та залучити її до вирішення державотворчих завдань. Потужний військовий потенціал, який був на Волині, почав деградувати та розпадатися. Більшовицька агітація формувала у військових частинах Південно-Західного фронту противників політики Центральної Ради. На цьому етапі демократичні перетворення в армії ніяк не узгоджувалися з українським національно-визвольним процесом, що відобразилося на ставленні особового складу Західного та Південно-Західного фронтів до ідеалів Української революції.

ДЖЕРЕЛА

1. Оксенюк Р. Н. Нариси історії Волині. Соціально-економічний, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861–1939). – Львів : Вид-во Львівського університету, 1970; Лозовий В. Солдати і селяни: дестабілізація суспільного життя українського села (1917 р.) // Історичний журнал. – 2005. – № 6; Лозовий В. С. Селянська правосвідомість у добу Української революції (1917–1921 рр.) // Український історичний журнал. – 2006. – № 5; Литвин С. Військо Центральної Ради: злочинна недбалість чи поріг можливого? [Електронний ресурс] // Воєнна історія. – 2007. – № 1–3. – Режим доступу до журн.: <http://www.warhistory.ukrlife.org>; Децинський Л. Є. Державотворча робота Української Народної Республіки по створенню Збройних Сил: історія і сучасність // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2000. – № 408. Держава та армія.
2. Российский государственный военно-исторический архив (далі – РГВИА). – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 3792.
3. Литвин С. Військо Центральної Ради: злочинна недбалість чи поріг можливого? [Електронний ресурс] // Воєнна історія. – 2007. – № 1–3. – Режим доступу до журн.: <http://www.warhistory.ukrlife.org>.
4. Косміна Р. І., Самостян Р. Я. Наш край у 1917-1920 рр. // Наш край в курсі вивчення історії України. – Луцьк : Вид-во «Волинська обласна друкарня», 2004.
5. Акимов Ф. И. Большевики Украины в борьбе за солдатские массы Юго-Западного фронта // Военно-исторический журнал. – 1997. – № 2.
6. Кичий И. В. Борьба за власть Советов на Правобережной Украине. – Львов : Вища школа, 1986.
7. Державний архів Хмельницької області. – Ф. р-3719. – Оп. 1. – Спр. 5.
8. Оксенюк Р. Н. Нариси історії Волині. Соціально-економічний, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861–1939). – Львів : Вид-во Львівського університету, 1970.
9. Заболотний І. Нескорена Волинь. Нарис з історії революційного руху на Волині. 1917–1939. – Львів : Каменярь, 1964.
10. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 11.
11. Сергійчук В. І. Українська соборність. Відродження українства в 1917–1920 роках. – К. : Українська Видавнича Спілка, 1999.
12. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. : в 4 т. – Відень, 1921. – Т. 1.
13. Нова Рада. – 1917. – 18, 30 квітня.
14. Нова Рада. – 1917. – 26 травня.
15. РГВИА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 3794.
16. Тинченко Я. Українські збройні сили березень 1917 р. – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії) : наук. вид. – К. : Темпора, 2009.
17. Киевская Мысль. – 1917. – 28 марта.
18. Киевская Мысль. – 1917. – 19 марта.
19. Децинський Л. Є. Революційні події на Південно-Західному, Румунському фронтах і Чорноморському флоті в 1917 р. – лютому 1918 р. – Львів : Каменярь, 1982.
20. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917-1918 рр. – Львів : Каменярь, 1994.
21. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис : Моногр. – К. : Либідь, 1999.
22. Децинський Л. Брестський мир в історії становлення української державності // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2001. – № 431. Держава та армія.
23. Центральний державний історичний архів, м. Львів. – Ф. 760. – Оп. 1. – Спр. 5.

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ РУХ НА ДАЛЕКОМУ СХОДІ 1917-1922 РОКІВ

Юрій КАЛІБЕРДА,

кандидат історичних наук, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін ДФ ВМУРЛ «Україна», м. Дніпропетровськ

Калиберда Юрій. *Український військовий рух на Далекому Сході 1917-1922 років.*

У статті розглянуто історію українського військового руху та спроба національного військового будівництва у роки Громадянської війни (1917-1922) на Далекому Сході Росії.

Ключові слова: *Далекосхідна Українська Крайова Рада, український військовий рух, Зелений Клин.*

Калиберда Юрій. *Украинское военное движение на Дальнем Востоке 1917-1922 годов.*

В статье рассматривается история украинского военного движения и попытка национального военного строительства в годы Гражданской войны (1917-1922) на Дальнем Востоке России.

Ключевые слова: *Дальневосточная Украинская Краевая Рада, украинское военное движение, Зелёный Клин.*

Kaliberda Yuriy. *Ukrainian military movement in the Far East 1917-1922 years.*

The article discusses the history of Ukrainian military movements that attempt national military construction during the Civil War (1917-1922) in the Far East of Russia.

Key words: *Dalnvostochny Ukrainian Regional Council, Ukrainian military movement, Green Wedge.*

Лютнева демократична революція 1917 р., що призвела до краху самодержавства в Російській імперії, не лише докорінно змінила політичну структуру суспільства, а й створила сприятливі умови для розгортання національно-визвольної боротьби російських колоній за державне відродження. Не винятком був і 30-мільйонний український народ – найчисельніший серед поневолених народів імперії. Втративши понад два століття тому власну державність, він також піднявся на боротьбу за визволення.

В авангарді цієї боротьби стали українці, які в умовах Першої світової війни 1914-1918 років були призвані на військову службу до російської армії. Український військовий рух, що розгорнувся в російській армії з падінням царату, став важливою складовою національного відродження доби Визвольних змагань 1917-1921 років в Україні.

За підрахунками істориків з 4 млн. українців у російській армії у 1917 році військовим рухом було охоплено близько 1,5 млн. осіб [1, т. 2, 507]. «Українізація багнета» дала змогу українському народу закласти підвалини національної армії і протягом майже чотирьох років відстоювати власну державність від посягань зовнішніх та внутрішніх ворогів.

Національне державотворення та військове будівництво не оминуло і українців, що мешкали на російському Далекому Сході (популярна українська назва – Зелений Клин, Зелена Україна). Адже на початку ХХ ст. серед 1,5 млн. населення цієї віддаленої окраїни Російської імперії, яка охопила південь азійського узбережжя Тихого океану (на той час територія Амурської області та Усурійсько-Приморського краю), біля мільйону були вихідцями з України. Тогочасні національні та соціальні устремління та державні змагання українців Зеленого Клину вписали славу сторінку у національно-визвольну боротьбу всього українського народу за незалежність, спричинили певний вплив на перебіг подій Громадянської війни на Далекому Сході.

Одними з перших питання українського військово-політичного руху на Далекому Сході під час Громадянської війни 1917-1922 років в Росії на сторінках своїх статей та спогадів підняли закордонні українські дослідники: М. Андрусак, І. Світ, В. Кубійович [2-5] та ін. У своїй більшості історичні дослідження авторів цієї групи спирались на досить слабку джерельну базу.

Сьогодні українське військове будівництво як складова національного державотворення українців на Далекому Сході у 1917-1922 роках в центрі досліджень вітчизняних та закордонних науковців: В. Вериги, В. Сергійчука, В. Черномаза, С. Чорного та ін. [6, т. 2, 380-390; 7; 8, 243-248; 9-11].

Навесні 1917 року серед українців Далекого Сходу розгортався національний рух. Лютнева буржуазно-демократична революція 1917 року зі знищенням монархії ліквідувала в Росії багаточисельні обмеження національних прав та свобод різних народів та етнічних груп, поклала початок бурхливому розвитку українського громадського життя, яке проявилось у створенні цілої мережі українських громадських організацій (громад, кооперативів, товариств «Просвіта», військових рад, вчительських спілок, професійних об'єднань акторів, залізничників, поштово-телеграфних службовців тощо). Ці організації спочатку не мали певного об'єднувального центру та чітко окресленої мети, а їх головним завданням було відстоювання національних інтересів українського населення з метою реалізації його прав як етнічної спільноти.

У квітні 1917 року такі громади були створені у Владивостоці, Хабаровську, Благовіщенську, Свободному, Імані, Микольську-Уссурійському, Харбіні та інших містах та селах Далекого Сходу, де компактно проживали українці.

Найчисельнішою була українська громада у м. Владивосток, яка у своїх лавах об'єднувала понад 1,5 тис. осіб, серед яких чимало було вояків місцевого гарнізону. Її зусиллями з 30 квітня 1917 року почав ви-

ходити перший на Далекому Сході український часопис «Українець на Зеленому Клині». Часопис опублікував резолюції II Військового з'їзду в Києві та обіжник про важливість формування українських військових частин, тексти Універсалів Центральної Ради» [6, т. 2, 385].

Активну культурно-просвітницьку діяльність проводило громадсько-культурницьке об'єднання «Просвіта». Широкий розвиток набув кооперативний рух, який очолював крайовий український кооператив «Чумак». Виникли і активно діяли осередки українських політичних партій – есерів (200 членів) та соціал-демократів (150 членів) [9, 27-28].

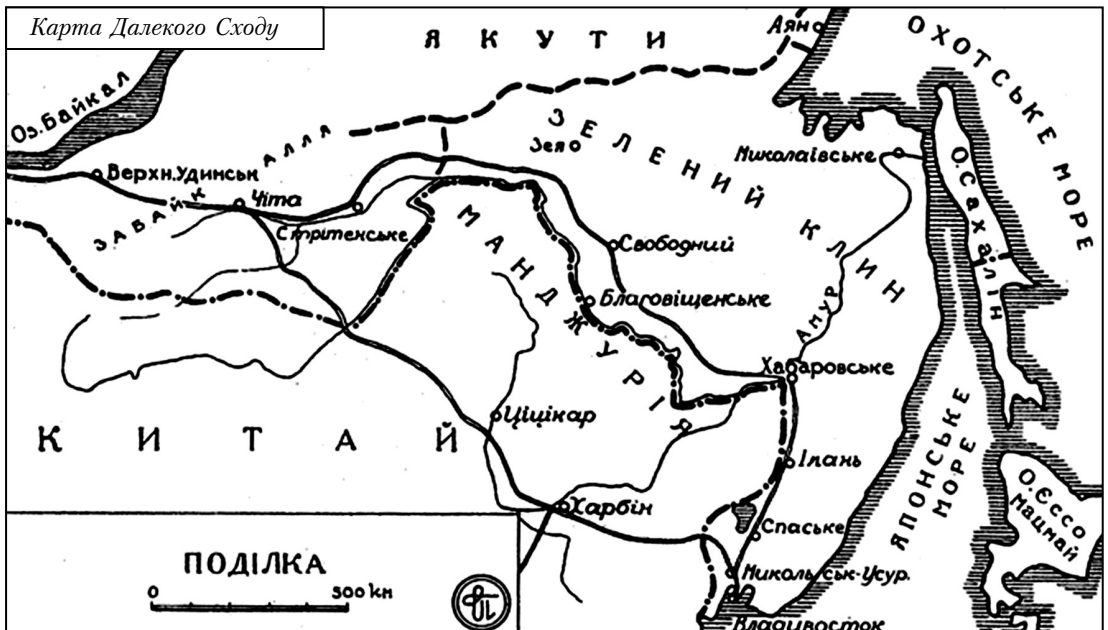
1 травня 1917 року у м. Владивосток вояки місцевого гарнізону разом з цивільним населенням під жовто-блакитними прапорами взяли участь у масовій демонстрації. А згодом стараннями вояків-українців у місті було організоване українське військове віче, на якому з промовою виступили сотник К. Андруженко та полковник Ф. Шешко.

«Після віча понад три тисячі учасників пройшли вулицями міста до залізничної

станції, з якої вояки виїжджали на фронт, – пише у своїй монографії В. Верига. – На станції їх проводжав полковник Шешко, а вояк Савченко передав український прапор. Під звуки гімну «Ще не вмерла Україна» поїзд вирушив у далеку дорогу через Сибір на фронт в Європі» [6, т. 2, 385].

Планова робота українських організацій розпочинається з 11 червня 1917 року, коли в Микольську-Усурійському з ініціативи українських громадських організацій при участі 57 делегатів почав свою роботу 1-й Всеукраїнський Далекосхідний з'їзд.

Проте з першого дня своєї роботи делегати з'їзду зазнали утисків з боку російських політичних кіл. Так, командування російської армії заборонило на ньому бути присутніми 8-ми військовополоненим-галичанам, які у складі австрійської армії брали участь у Першій світовій війні [2, 6-7]. А Рада робітничих та солдатських депутатів м. Владивосток, більшість якої склали більшовики, прийняла рішення розігнати з'їзд, який на їх думку вносив розкол у «революційний рух». Однак солдати, більшість з яких були українцями, відмовились

виконувати її резолюцію, і впродовж чотирьох днів (до 14. 06) з'їзд проходить у спокійній обстановці [14].

Підсумком роботи з'їзду стало звернення до Тимчасового уряду з вимогою про визнання ним широкої національно-культурної автономії для українського населення, організацію українських військових частин з українців-воjakів російської армії, створення Далекосхідної Української Крайової Ради та її Секретаріату.

Історичне значення першого Всеукраїнського з'їзду для Зеленого Клину було значним. Фактично з цього моменту починається організована боротьба українців краю за національну державність, у якій вирішальну роль повинні були відіграти національні військові формування.

Після з'їзду активізувалися процеси українізації і в російській армії. Майже у кожній військовій частині на території Далеккого Сходу, де проходили службу українці, стихійно виникали Українські військові ради, які висували перед своїм командуванням вимоги про створення українізованих військових підрозділів. Так, наприклад, навесні 1917 року виникла і короткий час існувала Українська військова рада Амурської флотилії, «але тут праця не вийшла поза межі організаційних справ» [13, 433].

У той же час український військовий рух зіткнувся з певними труднощами: відсутність єдиних поглядів серед його керівництва щодо політичного майбутнього Зеленого Клину та його Збройних сил; значна віддаленість краю від України та слабкі контакти Крайової Ради з Українською Центральною Радою; брак національно свідомих генералів та офіцерів; сильна протидія з боку російського керівництва та російських політичних партій тощо.

Найбільш організованого характеру український військовий рух набув серед українців-військовиків, які проходили службу у Маньчжурії на Східно-Китайській залізниці із центром у м. Харбіні. Причиною цього було те, що управляючий залізниці

генерал Д. Л. Хорват (1858-1937 рр.), його помічник – генерал М. Афанасійв, командувач військами охорони генерал Переверзєв та начальник штабу генерал А. Івашкевич були тісно пов'язані з Україною, симпатизували та допомагали українському рухові [6, т. 2, 384].

В липні 1917 року у Харбіні відбувся загальний з'їзд делегатів, на якому була створена Українська Окружна Маньчжурська Рада на чолі з лікарем штабу військ І. Модзалевським. При Раді, яка розміщувалась в будинку головного штабу, була заснована військова секція на чолі з ад'ютантом штабу 2-го відділу Кордонної сторожі поручником Петром Твердовським [6, т. 2, 383].

Влітку 1917 року під час переговорів І. Модзалевського та П. Твердовського з генералом Д. Хорватом був отриманий дозвіл на формування українських військових відділів. Невдовзі в Харбіні на кошти українських громад Маньчжурії була створена перша українська сотня ім. Т. Шевченка, командиром якої став заступник голови Української Окружної Маньчжурської Ради П. Твердовський [6, т. 2, 384; 3, 116; 14].

У серпні 1917 р. активний громадський діяч Г. Живаго виступив з відозвою про потребу створення в Маньчжурії українського військового куреня з метою відправки його в Україну на захист Центральної Ради [6, т. 2, 384]. Але на практиці ця ідея була реалізована тільки у листопаді 1917 року.

Після більшовистського перевороту у Петрограді розпочалися безлади та почастішали напади китайців на російські гарнізони в Маньчжурії. З погодження генерала Д. Хорвата для захисту Східно-Китайської залізниці були створені два окремих українських курені (близько 1000 осіб). Наприкінці грудня 1917 року, коли влада Маньчжурії повністю перейшла до Китаю, ці підрозділи були відправлені в Україну. П. Твердовський восени 1918 року повернувся з Києва до Харбіна, призначений С. Петлюрою генеральним консулом Української

Народної Республіки (УНР) на Далекому Сході та в Маньчжурії [14].

В цей же період починають створюватись перші українські збройні загопи самооборони. Щоб відрізнитись від військовослужбовців російських частин, вояки-українці нашивали на рукави своїх шинелей жовтосині стрічки, покидали російські частини та звертались за допомогою до українських органів самоврядування [14]. У владивостоцькому гарнізоні, де українці складали до двох третин особового складу, за допомогою місцевої громади протягом літа 1917 року було сформовано 9 українських рот [12].

Однак процес створення українських військових формувань йшов повільно. Перші військові загопи були малочисельними, російське військове керівництво аж до листопада 1917 року чинило досить вдалий опір українізації військ на Далекому Сході.

Юрій Мова-Глушко

У свою чергу лідери українського військового руху Зеленого Клину на перших порах у своїй боротьбі помилково робили ставку на свою історичну Батьківщину (Українську Народну Республіку, а згодом – Українську Державу гетьмана П. Скоропадського). Вони вважали, якщо Україна стане незалежною державою, то і Зелений Клин автоматично відокремиться від Москви. Отже, головним завданням новостворених українських частин на той час, як зауважив В. Кубійович, «було виїздити на Україну для її оборони; перша сотня виїхала в червні 1917 з Владивостоку, друга – восени з Харбіна. Згодом виїздили інші відділи, поки шлях не був закритий большевиками» [5, 776].

Все це знайшло документальне відображення в рішеннях Другого Всеукраїнського з'їзду, який 7 січня 1918 року відбувся у Хабаровську. На ньому було прийнято звернення до Центральної Ради. У зверненні делегати вимагали від українського уряду, щоб він поставив перед російськими властями питання про визнання Зеленого Клину частиною УНР.

Щодо українських військових частин з'їзд прийняв постанову, у якій проголошувалось, що «всі українські вояки, як сухопутні, так і морські, повинні організуватися в окремі частини. Такі організовані частини підлягають безпосередньо Далеко-східному Тимчасовому Комітетові. Зорганізоване українське військо має вислати своїх делегатів до Генерального Секретаріату військових справ, щоб одержати інструкції для організування військових частин» [3, 119].

З початку 1918 року територія та населення Зеленого Клину опиняються у вирі Громадянської війни та іноземної інтервенції, яка продовжувалась до жовтня 1922 року і закінчилась більшовицькою окупацією Далекого Сходу.

Майже на чотири роки Амурська область та Приморський край стають ареною збройної боротьби з'єднань Червоної армії, Чеського легіону, армії адмірала О. Колчака, збройних формувань отамана Г. Семенова,

англійських, канадських, французьких, американських, китайських та японських регулярних військ. Зрозуміло, що жодна з ворогуючих сторін не була зацікавлена у створенні українських військових формувань.

Проте, не дивлячись на несприятливі умови, національне військове будівництво на Далекому Сході Росії продовжувалось. 7 квітня 1918 року у Хабаровську відбувається Третій Всеукраїнський з'їзд, на якому було прийнято рішення створити Українську державу на Тихому океані та приступити до формування Української армії Зеленого Клину. Очолити цей процес повинен був Крайовий секретаріат на чолі з Юрієм Мовою-Глушко (1882-1942), призначеним на цю посаду Далекосхідною Українською Крайовою Радою ще у січні 1918 року. Верховним командиром українських загонів самооборони Далекосхідна Рада призначила полковника Слищенка.

Але, незважаючи на всі намагання Крайової Ради, за весь цей час вдалося сформувати тільки один український полк імені Т. Шевченка (без зброї), який у жовтні 1918 року постав у Владивостоці.

Процес створення українського війська зрушив з «мертвої точки» після роботи Четвертого Всеукраїнського з'їзду, який відбувся 24 жовтня 1918 року у Владивостоці. З'їзд виробив проект конституції українства Далекого Сходу й виніс рішучу ухвалу про створення українського війська.

Ідея створення українського корпусу та використання його у боротьбі з більшовиками, запропонована на з'їзді П. Твердовським, знайшла несподівану підтримку у представника Вищого міжсоюзного командування та головнокомандувача союзними військами у Сибіру та на Далекому Сході французького генерала Мориса Жанена (1862-1946) [5, 777]. Однак уряд Франції поставився до цієї ідеї стримано і наказав Жанену не порушувати цього питання [14, № 12].

Не дивлячись на це, Секретаріат доручив створення української армії генерал-лейте-

нанту Борису Хрещатицькому (1881-1940), який з листопада 1918 року по серпень 1919 року проходив службу в армії О. Колчака і безпосередньо брав участь у війні з більшовиками. Б. Хрещатицький приступив до формування українських дивізій на залізничній станції Ехо, однак непохитний прибічник «єдиної та неподільної» Росії адмірал О. Колчак заборонив формування окремої української армії, а вже сформовану дивізію наказав відправити на фронт, де її підрозділи мали бути включені до складу білих військ для боротьби з більшовиками [14].

З тієї ж причини не була здійснена й ідея українців Галичини та Буковини, які потрапили у російський полон під час Пер-

Б. Р. Хрещатицький у формі лейтенанта іноземного легіону

шої світової війни. Колчаківський уряд не дозволив їм створити окремих курінь на зразок Українських Січових стрільців та використати його для захисту національних інтересів населення Зеленого Клину [14].

Більш успішними були заходи, зроблені в цьому напрямку навесні 1919 року, коли було досягнуто відповідних домовленостей з генералом Л. В. Вериго, під керівництвом якого у квітні 1919 року було розпочато створення добровольчих формувань «вільного козацтва». У цей час у Владивостоці було зорганізовано 1-й Український Далекосхідний Ново-Запорізький курінь вільного козацтва [10, № 12]. Проте цим новоствореним частинам бракувало зброї та амуніції.

Небажання колчаківського уряду признати за українцями Далекého Сходу їх право на створення власної держави, постійні експропріації серед селян та примусова мобілізація чоловічого населення до колчаківської армії налаштувало місцеве населення цих регіонів проти Верховного правителя та його режиму.

На таємній нараді Крайового секретаріату Зеленого Клину, яка відбулася у червні 1919 року, Ю. Мова та інші члени секретаріату прийшли до висновку, що російська влада не дасть українцям створити власної армії для захисту українського населення. Тому було прийнято рішення разом з командиром чеських легіонерів генералом Р. Гайдою оголосити війну О. Колчаку та самостійно приступити до створення партизанських загонів, які повинні були у майбутньому створити кістяк Української армії.

Про плани Крайової Ради стало відомо колчаківській контррозвідці. Незабаром проти українського руху були застосовані репресії. 20 червня 1919 року за наказом губернатора Примор'я генерала С. Розанова було заарештовано вояків українського куреня у Владивостоці та голову Українського Далекосхідного Секретаріату Юрія Глушка-Мову [14].

Але ці дії не змогли зупинити антиколчаківське повстання, яке розгорнулося на Далекому Сході та в Сибіру. Серед повста-

лих було чимало українців – селян та вояків українських загонів самооборони, які створювали партизанські загопи і під жовто-синьо-зеленими прапорами успішно воювали проти білих аж до остаточного повалення колчаківського режиму у січні 1920 року.

20 січня 1920 року голова Читинської окружної ради В. Козак від імені українців Далекého Сходу звернувся до отамана Г. Семенова з проханням надати їм всю повноту влади на місцях та допомогти організувати Українську армію.

Після визнання у жовтні 1920 року Далекосхідною Радою отамана Г. Семенова головою Далекосхідної держави українці отримали від нього допомогу на створення власної армії – 14 кг золота та 10 вагонів борошна [14].

У листопаді того ж року Далекосхідна Рада доручила генералу Л. Вериго сформувати два українські полки у м. Владивосток, де були вищі органи української влади Зеленого Клину. Вже в перші дні в Українську армію записалось 300 добровольців. Впродовж двох місяців вдалося сформувати один полк, казарми якого були розташовані на окраїні м. Владивосток у Гнилому Куті. Брак зброї не дозволив швидко сформувати боєздатні українські частини.

Налякана процесом створення національної армії, більшовицька Військова рада у січні 1920 року підступно захопила склад зі зброєю та продовольством для Української армії. У квітні того ж року генерал Л. Вериго під загрозою насильницького розгону та масового розстрілу з боку більшовиків, розпустив українські полки Зеленого Клину [14].

22 жовтня 1922 року японські війська остаточно залишили Примор'я, а Владивосток захопила Червона армія. Залишившись без зброї та війська, Далекосхідна Рада не наважилась чинити збройний опір більшовикам. 10 листопада 1922 року більшовики примусили парламент Далекосхідної Республіки схвалити резолюцію про об'єднання з Радянською Росією.

ДЖЕРЕЛА

1. Енциклопедія Українознавства. Загальна частина: у 3-х т. / Гол. ред. проф. д-р В. Кубійович і проф. д-р Кузеля. – Мюнхен – Нью-Йорк: Наукове Т-во ім. Шевченка, 1949-1955. – 1230 с.
2. Андрусак М. Державні змагання українців на Далекому Сході (1917-1920) / М. Андрусак // Літопис Червоної Калини. – 1932. – № 4. – С. 5-9.
3. Світ І. Українське військо в Маньчжурії / І. Світ // Календар Червоної Калини. – Львів, 1937. – С.115-122.
4. Світ І. Український Далекий Схід / І. Світ // Україна. – 1992. – № 4. – С.16-19.
5. Кубійович В., Світ І. Зелений Клин // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Т. 2. – Перевидання в Україні. – Львів, 1993. – С.768-780.
6. Верига В. Визвольні змагання в Україні: 1914-1923 рр.: у 2-х т. / В. Верига – Л.: Місіонер, 1998. – Т.1. – 523 с.; Т. 2. – 502 с.
7. Див.: Сергійчук В. Українська соборність. Відродження українства в 1917 – 1920 роках / В. Сергійчук – К.: ТзОв «Українська Видавнича Спілка», 1999. – С. 294-320 та ін.
8. Черномаз В. А. Украинское национальное движение на Дальнем Востоке (1917-1922 гг.): дис. канд. ист. наук. – Владивосток, 2005. – 316 с.
9. Черномаз В. А. Украинцы Приморья: прошлое и настоящее // Многонациональное Приморье: история и современность. Материалы научно-практической конференции. – Владивосток, 1999. – С. 26-33.
10. Черномаз В. Українські акценти / В.Черномаз // Зовнішні справи. – 2008. – № 11. – Режим доступу: <http://uaforeignaffairs.com/article.html?id=276>; 2008. – № 12. – Режим доступу: <http://uaforeignaffairs.com/article.html?id=297>.
11. Див.: Траф'як М. Український рух на Далекому Сході / М. Траф'як // Золоті ворота. – Київ, 1993. – Вип.5. – С.46-71; Неживий О. Клином не вибити Зелений Клин / О. Неживий // Україна. – 1992. – № 29. – С.1-3; Чорний С. Українці Далекого Сходу / С. Чорний // Визвольний шлях. – Лондон, 2000. – Кн.6. – С.30-36 та ін.
12. Степанов І. Українець з Далекого Сходу / І. Степанов // Дзеркало тижня. – 2002. – № 15 (390) 20-26 квітня. – Режим доступу: <http://www.dt.ua/3000/3760/34508/>.
13. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / Крип'якевич І., Гнатович Б., Стефанів З. та ін. – 4-е вид. змін. і доп. – Л.: Світ, 1992. – 712 с.
14. Мамай А. За Сибирью, где солнце всходит, или почему не состоялась в Зеленом Клине вторая Украина / А. Мамай // Зеркало недели / Человек. – 1999. – № 42 (263) 23-29 октября. – Режим доступу: <http://www.zn.ua/3000/3150/23711/>.

ОСЕРЕДКИ ГАЙДАМАЦЬКОГО РУХУ В МІСТІ КИЄВІ ТА ПЕРЕДМІСТЯХ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ СТОЛІТТЯ

Олександр КУШНІР,
*аспірант кафедри давньої та нової історії України
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

Кушнір Олександр. *Осередки гайдамацького руху в місті Києві та передмістях у першій половині ХVІІІ ст.*

Стаття є спробою проаналізувати організацію та перебіг гайдамацького руху першої половини ХVІІІ ст. у місті Києві та передмістях. Виділено соціальні, релігійні та національні причини підтримки гайдамаків різними верствами населення міста. Розкрито особливості формування та функціонування гайдамацьких загонів на території Києва. Опрацювання активних документів проведено з використанням методів структурного та тематичного аналізу.

Ключові слова: *гайдамацький рух, Київ, міщани, монастирі.*

Кушнір Олександр. *Групировки гайдамаков в Києве и пригородах в первой половине ХVІІІ века.*

Статья является попыткой проанализировать организацию и ход гайдамацкого движения первой половины ХVІІІ века в Киеве и пригородах. Выделены социальные, религиозные и национальные причины поддержки гайдамаков различными слоями населения города. Раскрыты особенности формирования и функционирования отрядов гайдамак на территории Киева. Обработка активных документов проведено с использованием методов структурного и тематического анализа.

Ключевые слова: *гайдамацкое движение, Киев, мещане, монастыри.*

Oleksandr Kushnir. *Haidamak cells movement in Kiev and suburbs in the first half of XVIII century..*

The organization and course of the Haidamak movement of the first half of the XVIII century in Kyiv and its environs are analyzed in the research. Social, religious and national causes of support of the haidamaks by various segments of urban population are selected. Features of formation and functioning of the haidamak units in Kyiv are revealed. Processing of the assembly documents is carried out using the methods of structural and thematic analysis.

Keywords: *Haidamak movement, Kyiv, burgers, monasteries.*

Гайдамацький рух як форма соціальної, релігійної та національної боротьби посідає видатне місце в українській історії. Гайдамаки були передовим загоном борців за свободу та незалежність українського народу, носіями та продовжувачами традицій визвольних рухів XVI-XVII століть. Ведучи боротьбу за перемогу високих народних ідеалів, вони користувались широкою підтримкою всього населення України, в першу чергу – Правобережної. Саме тут цей рух зародився та еволюціонував у грізну силу, з якою почали рахуватися Річ Посполита та Російська імперія.

Київське громадянство не могло стояти осторонь явища гайдамацтва. Київські міщани та духівництво відігравали організуючу роль та матеріально підтримували рух. Питання про роль міста Києва у появі та розвитку гайдамацького руху до сих пір було мало досліджене в історичній науці, хоча деякі українські історики, зокрема, Володимир Антонович [1, 32-33], Кость Гуслий [2, 11] та інші, побіжно торкалися цієї теми у своїх працях про гайдамаків.

Київ у першій половині XVIII століття був значним політичним, адміністративним (1708 р. – утворено Київську губернію Російської імперії), культурним та економічним центром українських земель. У цей час місто поділялось на три відокремлені одна від одної частини: Верхнє місто, Печерськ і Поділ. Поділ перебував під управлінням магістрату на основі магдебурзького права, Верхнє місто керувалось управителями Києво-Софійського та Михайлівського монастирів, а також російською військовою адміністрацією, Печерськ – генерал-губер-

натором через губернську канцелярію та духовною владою Києво-Печерської лаври [3, 211-212]. Відсутність єдиного управління надавала місту особливий статус.

Ускладнювало ситуацію те, що магістрат боровся з козацтвом, яке проживало на Подолі [4], та зі спробами гетьмана підпорядкувати магістрат своїй владі. Сутички з губернською канцелярією породжували незадоволення населення міста.

Поділ – найзаселеніша частина міста, де мешкало, передовсім, ремісничє населення, а також купці [5, 202-203, 207]. Саме на Подолі, внаслідок бідності та антисанітарних умов проживання, часто спалахували епідемії різних хвороб [6, 68]. Значно зменшила населення Києва «морова пошесть» 1710-1711 років. Становище міської бідноти погіршилось у зв'язку з пожежею 1718 року, яка завдала великої шкоди Подолу, майже повністю зруйнувавши його будівлі. Внаслідок податкового тиску міської влади тяжким було становище й жителів сіл, розташованих на території сучасного Києва. Мешканці сіл Пріорки, Сирець і Кореневище «допомагали» вести господарство київським війтам, які, подеколи, знущались з них. Так, пан Сичевський, який був війтом у 1754-1766 роках, за свідченням магістратських урядників, примушував селян відробляти панщину «с принуждением, граблением и побоями» [7, 15]. В свою чергу, жителі Свято-Озерської слобідки, а також селищ Звіринець та Ямки, які належали Києво-Печерській лаврі, зовсім не мали орної та сінокосної землі, а панщину відробляли по 4 дні на тиждень.

Багато документів свідчать про те, що Київ та прилеглий до міста округ на правому березі Дніпра були місцем організації гайдамацьких загонів, а також притулком для останніх після вдало здійсненого походу. У самому місті населення «співчувало» гайдамакам, надавало їм притулок у своїх будинках, постачало хлібом, зброєю, грошима та іноді брало участь у походах. Після завершення походу міщани переховували здобич, допомагали її продати, забирали частину як подарунок тощо. Так, у 1747 році один з гайдамаків, якого затримали після пограбування його загonom Чорнобиля, свідчив, що цей загін було організовано в Києві на Подолі, де місцем збору був будинок міщанина Афанасія Цирульника [8, 381]. В тому ж році інший загін утворився у Печерській частині міста, у будинку коваля, який забезпечив усіх учасників походу списками власного виробництва [8, 383].

Досить часто незадоволення міщан ставало причиною відкритих повстань. У 1748 році на подільських околицях з'явилися повстанські загони бідноти. Дві команди військових, направлені проти них, були розбиті. Міська влада ледве змогла придушити повстання [3, 224]. Тому й не дивно, що у ці роки серед гайдамаків можна було зустріти київських жителів, а в Києві – гайдамаків.

Разом з незаможним населенням Києва гайдамакам допомагали й інші міські обителі: церковні паламарі, дрібні чиновники різних управлінь і навіть солдати російського гарнізону. Хоча російська влада й намагалася припинити всі подібні зв'язки, але при високому рівні загального «співчуття» міського населення до гайдамаків розірвати ці контакти було неможливо. Заарештовані військовою владою підозрювані доправлялись до суду магістрату, а потім до міської в'язниці. Однак магістрат майже завжди вважав обвинувачення підсудних недоведеними та звільняв їх з-під арешту або видавав на поруки міщанам. Іноді розгляд справ у магістраті затягувався на тривалий час, чим

користались арештанти тікаючи з в'язниці, що погано охоронялась.

Також гайдамаків підтримувала братія численних київських монастирів. Ченці бачили в гайдамацькому русі більш високі цілі, аніж грабунок або навіть партизанську війну з сусідньою державою. До Києва як до центру релігійного життя краю повсякденно надходили скарги православних жителів Правобережної України, насильно оборнених в унію. Сюди ж, шукаючи захисту митрополита, приїжджали сільські священики, яких вигнали з їхніх парафій уніати.

Звичайно, у київського духовництва повинно було розвинути бажання допомогти єдиновірцям. Поки митрополит і вище духовництво докладали зусилля для полегшення долі православних вірян Правобережної України, подавали скарги, клопотання про заступництво за єдиновірців, менш освічені ченці вважали гайдамацький рух більш відповідний ситуації та швидким засобом досягнення тієї ж мети. Як наслідок таких поглядів, зустрічаємо численні факти сприяння організації гайдамацьких загонів з боку братії майже всіх київських монастирів.

Можливість підтримки гайдамацького руху київським духовенством пояснюється також тим, що монастирі володіли великими маєтностями на Київщині, які складали більше 2/3 цієї території. Нагляд за кожним селом або окремим угіддям монастир довіряв одному ченцю-управителю (городничому). У цих землях, віддалених від міста, а отже, й від найближчого осередку влади – як світської, так і духовної, гайдамаки знаходили тимчасовий безпечний притулок.

Згідно з даними актових джерел, гайдамацькі загони формувались на землях усіх київських монастирів: у володіннях Києво-Печерської лаври у Василькові й прилеглих до нього селлах, у хуторах та пасіках монастирів: Києво-Софійського, Михайлівського, Кирилівського, Межигірського, Пустинно-Миколаївського, Братського, Видубецького та Йорданського [8, 592, 644, 692, 718, 739, 741, 751].

Так, у 1747 році група гайдамаків втекла до села Білгородки, де вона переслідувалась російською прикордонною вартою, яка заарештувала декілька повстанців. Далі загін прибув до села Плесецьке, що належало Києво-Братському монастирю, де місцевий городничий видав гайдамакам паспорти, завдяки яким вони уникли арешту. Інші гайдамаки з того ж загону сховалися у монастирських хуторах біля берегів річки Либідь [8, 375].

У 1750 році городничий Мотовилівсько-го ключа отець Арсеній переховував гайдамацький загін Лазаря Таранця, який проводив напади на село Черногородку [8, 371]. У тому ж році, в докладному описі пригод гайдамацького ватажка Івана Подоляки, ми зустрічаємо відомості про те, що ченці Києво-Софійського та Михайлівського монастирів постійно допомагали йому. Один з них, отець Дем'ян, який керував пасікою Михайлівського монастиря, не тільки поселив Подоляку, але й дозволив йому набрати цілий загін, за свій рахунок забезпечив на дорогу хлібом, зброєю, порохом та свинцем. Під час своїх походів, цей загін дійсно мав особливе релігійне спрямування: частину здобичі гайдамаки передавали на користь сільських церков, карали старообрядців, нападали на уніатських священників. В тому числі, дуже ризикуючи, розорили одного з найбільш енергійних насаджувачів унії, офіціала уніатської Радомишльської митрополії Примовича [8, 524-529].

У 1762 році управитель лісів та хутора Києво-Братського монастиря, чернець Гедеон усю зиму надавав притулок гайдамакам. Навесні він дозволив їм організувати загін з 40 чоловік, постачав хлібом та зброєю, кілька разів відправляв у похід [8, 724-727].

Особливо великими були володіння Києво-Софійського та Києво-Печерського монастирів, які мали 20448 підданих [3, 230]. Регулярні випадки втеч селян з монастирських володінь – яскраве підтвердження їхнього важкого становища. Вони тікали не лише на Запорізьку Січ або Ліво-

бережну Україну, але й на Правобережжя, що перебувало у складі Речі Посполитої. В одному з численних реєстрів втікачів від 1727 року подається перелік «бежавших из Российской империи в Польскую область в разные места и под разные владельцы Киевского воеводства» [9, арк. 217-218]. Багато підданих київського Петропавлівського монастиря жили в Ясногородці, Лишні та інших близьких до них селах. Тільки з одного Василькова, що належав Києво-Печерській лаврі, протягом 1715-1752 років пішло 468 селянських сімей. Протест проти знущань дійшов до того, що у 1748 році селяни з с. Колодезек під час повстання вбили управляючого ієромонаха Мигалевича [10, 8].

Монастирські піддані також потерпали від частих нападів польської шляхти. Так, 25 серпня 1752 року управитель князя Яблоновського «білоцерківський полковник» Рахлінський вчинив напад на володіння Києво-Софійського монастиря біля Черняхівського форпосту. Грабіжники спалили три стоги сіна та кілька кіп вівса, «...протчий яровой хлеб, якто просо, гречку лошедми витолочили», а лаврських підданих – «голо-сеевских жителей усилным образом захватя в Польшу с собою увезли, которые едва оттоль бегом спасли живот свой» [9, арк. 20-21, 28]. Такі наїзди були непоодинокими, тому незадоволення та бунтівні настрої мешканців навколишніх сіл посилювались. Польська шляхта чинила постійні напади на київських купців та чумаків, грабувала міщан та монастирських селян, які приїжджали до Польщі [9, арк. 1; 11].

Загалом проблема ставлення київського духівництва до гайдамацького руху до сих пір залишається мало дослідженою. Відомий історик В. Антонович вважав, що православне духівництво вороже ставилось до явища гайдамацтва й, тим більше, не сприяло йому. Дійсно, на підтвердження його слів можна навести чіткі розпорядження духовної влади Києво-Печерської лаври своєму економому та управителям чинити з гайдамаками «по силе состоявшихся об оных зло-

деях неоднократных ея императорского величества указов» та відоме звернення ігумена Мотронинського монастиря Мелхіседека Значко-Яворського до православного населення: «Больше терпели, еще потерпете. Ховайтесь, утекайте, а до гайдамак не приставайте. Наше дело судом доходит да терпением. Лучше безвинно пострадати, нежели виноватым жити» [12, арк. 8].

Отже, активну участь у гайдамацькому русі у Києві та навколишніх селах брала подільська біднота, селяни монастирських володінь та окремі представники нижчого духовенства.

Перший гайдамацький загін у Києві, про який збереглися повідомлення, було сформовано у 1713 році. Шляхтич Михайло Янковський після відвідання свого дядька на Поліссі (в с. Карпилівці) прибув до Києва [8, 20]. Тут зібралась група з 15 чоловік, очолена запорожцем Дзюбою, яка направились до київського воеводи з наміром поступити до нього на службу. Під Васильковом від цієї групи відділилось «п'ять коней», а решта продовжила подорож. Незабаром група перетворилась на гайдамацький загін, до складу якого входили донські козаки, селяни, шляхтичі, молдавани та хрещені євреї. Біля Фастова гайдамаки забрали у купців тринадцять коней та рушили до Немирова. Незабаром, новий лідер групи Табаненко, зібравши «більше людей», поїхав до Рашкова, де губернатор не захотів пропустити гайдамаків через р. Дністер. Після цього загін розпався.

Зі зростанням кількості гайдамацьких загонів посилюється їх авторитет. Селяни польських земель починають вважати їх своїми захисниками від панської сваволі. Так, 14 лютого 1722 року шляхтич Лаврентій Камінський поскаржився на війта та громаду містечка Радомишля за те, що вони не захотіли видати кріпаків Камінського, які втекли з села Малівщини, пограбувавши свого пана. Один з них, Трохим, заявив: «Коли пан хоче, то нехай мене в монахів у Білгородці за Ірпенем шукає, але поки він

мене там знайде, то я його з козаками знайду швидше» [8, 26]. Козаками Трохим, безперечно, називав гайдамаків, які, на його думку, не можуть відмовити у допомозі скривдженому селянину.

У січні 1733 року в Києві на Подолі збирається гайдамацький загін, до якого входили Назар Яковлев, Давид Лищенко, Степан Савченко, Юхим Мартиненко й Андрій Юрченко, та прямує до села Мотовилівки. Тут до них приєднуються Мартин Ткаченко, Микита Култенко, Іван Ілляшенко, Нечипір і Федір Вересові й Петро Таран. Гайдамаки вирушають до с. Снітинки (недалеко від Фастова) та організують напад на корчму [13]. У 1742 році російський підданий Харитон Коняхін, сформувавши невеликий загін на Подолі, повів його у польські землі. Обминувши російські караули, гайдамаки переправилися через р. Ірпінь та напали у селі Новосілках на маєток Виговських [8, 382].

У кінці 1740-х років зростає кількість гайдамацьких загонів, що організуються у Києві та його околицях. У посланні до намісника Києво-Печерської лаври київський генерал-губернатор Михайло Леонт'єв 4 липня 1748 року писав, що «около Киева и за Днепром в малороссийских так и в Польше в разных местах весьма многие и неслыханные оказались разбой» [12, арк. 1]. У 1750 році шляхтичі Київського воеводства відправили депутатів до короля зі скаргою про регулярні напади гайдамаків. В інструкції депутатів, між іншим, говорилося, що «свавільні люди з Січі, з Гарду, з Києва та монастирів, які були коло нього», спустошують «святині божі» та проливають кров священників [8, 444]. Польський регіментар Ожга в цьому році писав про перехід через р. Дніпро на Правобережну Україну великого загону гайдамаків, що нараховував близько тисячі чоловік.

Про гайдамаків, «которые якобы вышед ис Киева всего дватцать два человека, в полской стороне грабили, мучили и жгли невинных людей», читаємо у посланні київ-

ського генерал-губернатора М. Леонтьєва гетьману Кирилу Розумовському в травні 1752 року. [14] У справі про напад на шляхтича Журавльовича в м. Демидові знаходимо відомості й про кількісний склад цих загонів, і про їх озброєння [15, 46]. У листопаді 1752 року гайдамаки з'являються навіть поблизу Києво-Печерської лаври [12, арк. 19].

На початку 1750-х років знову активізується діяльність гайдамацьких загонів, що формуються у Києві та діють на півночі Київщини. У жовтні 1754 року київський генерал-губернатор змушений був наказати управлінню Києво-Печерської лаври, щоб та дала вказівку жителям по васильківському й трипільському шляхах «в лесных местах росциститъ на пять сажень, дабы едущим по тем трактам людем от оных злодеев гайдамаков нападения бытъ не могло» [12, арк. 39]. В цьому ж році коронний гетьман Адам Микола Сенявський розпорядився організувати прикордонну варту в околицях Києва [8, 661-662].

Але гайдамаки продовжували свою діяльність. 13 лютого 1755 року біля с. Пирогово, що під Києвом, на дружину колишнього протопопа Миколи Величковського напали три гайдамаки. У серпні 1755 року васильківських жителів, які їхали з Києва додому, в урочищі Оріховатці перестріли «великороссийского народа семь человек». А вже у серпні наступного року підполковник Лохвянцев з Васильківського форпосту повідомляв, що «неподалеку от Плесецкого

и близ Черногородки с польской стороны от полской погони несколько гайдамак в российскую сторону бежали» [12, арк. 42, 45, 48, 51].

На основі аналізу актових документів про гайдамаків, можна зробити висновок, що гайдамацьким загонам, які формувались на території міста Києва були притаманні особливості загальноукраїнського гайдамацького руху. Це, зокрема, практика організації загонів на монастирських землях та мета проведення походів. У архівних та опублікованих джерелах про гайдамаків згадуються десятки випадків, коли гайдамаки нападали на подорожуючих, переважно шляхтичів та купців, а також на володіння уніатських священників. Гайдамацькі загоны, які виникали у Києві, діяли у передмістях та користувались постійною підтримкою міщан, що пояснювалось важким соціальним становищем незаможних верств населення міста. Зокрема, активно сприяли руху подільська біднота, ремісники та представники нижчого духівництва. Останні надавали руху антиуніатського спрямування та досить часто особисто організовували походи гайдамаків. Важливо також зазначити, що існували непоодинокі випадки участі російських військових у гайдамацькому русі, які підтверджуються документально.

Отже, місто Київ, яке було економічним і культурним центром України у XVIII столітті, також відіграло важливу роль й у визвольному русі українського народу.

ДЖЕРЕЛА

1. Антонович В. Б. Исследование о гайдамачестве по актам 1700-1768 гг. // Архив Юго-Западной России. – Ч. 3. Т. 3. Акты о гайдамаках (1700-1768). – К., 1876. – С. 1-128.
2. Гуслий К. Г. Колішчина (Історичний нарис). – К., 1947. – 48 с.
3. История Киева: В 3-х тт. – Т. 2. Киев периода позднего феодализма и капитализма. – К.: Наукова думка, 1984. – 464 с.
4. Андриевский А. А. Киевские смуты середины прошлого столетия // Киевская старина. – К., 1886. – Т. XIV. – Вып. 12. – С. 664-708.

5. Введенский А. Экономическое и политическое положение Киева в XVIII в. // История Киева: В 2-х тт. – Т. 1. – К.: АН УССР, 1965. – С.179-212.
6. Мишко Д. І. Київ: Короткий іст. нарис. – К.: Рад. шк., 1954. – 116 с.
7. Андриевский А. А. Войтовство Ивана Сычевского в Киеве (1754-1766) // Киевская старина. – К., 1891. – Т. XXXIII. – Вып. 4. – С. 1-31.
8. Архив Юго-Западной России. – Ч. 3. Т. 3. Акты о гайдамаках (1700-1768). – К., 1876. – 1028 с.
9. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАК України), ф. 6, оп. 1, спр. 4, 236 арк.
10. Степанов П. Я. Про Києво-Печерську лавру / Т-во для поширення політ. і наук. знань УРСР. – К., 1960. – 21 с.
11. ЦДАК України, ф. 6, оп. 1, спр. 1, арк. 100-101.
12. ЦДАК України, ф. 128, оп. 1, спр. 92, 72 арк.
13. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, ф. XI, спр. 1842, арк. 2.
14. ЦДАК України, ф. 51, оп. 1, спр. 739, арк. 2.
15. Андриевский А. А. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. – Вып. 5. – К., 1883. – 223 с.

ОСОБЛИВОСТІ ТАКТИЧНИХ ДІЙ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА НА УЗБЕРЕЖЖІ ПІД ЧАС ВОЄННИХ ДІЙ ПРОТИ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ XVII СТОЛІТТЯ

Юрій ГУЗЕНКО,

кандидат історичних наук, доцент Навчально-наукового інституту історії та права Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського

Гузенко Ю. *Особливості тактичних дій запорозького козацтва на узбережжі під час воєнних дій проти Османської імперії на початку XVII ст.*

У статті автор розглядає причини успішних дій запорожців проти турецьких фортець, що були розташовані на узбережжі, розкриває деякі тактичні прийоми, використані козаками під час штурмів міст на берегах Чорного моря в зазначений період.

Ключові слова: *козаки, тактичні дії, узбережжя, Османська імперія.*

Гузенко Ю. *Особенности тактических действий запорожского казачества на побережье во время военных действий против Османской империи в начале XVII в.*

В статье автор рассматривает причины успешных действий запорожцев против турецких крепостей, которые были расположены на побережье, раскрывает некоторые тактические приемы, использованные казаками во время штурмов городов на берегах Черного моря в указанный период.

Ключевые слова: *казаки, тактические действия, побережье, Османская империя.*

Guzenko Y. *The features of Cossacks' tactical actions on the coast during the war against the Ottoman Empire in the early XVII century.*

In this article the author considers the causes of successful Cossacks against the Turkish forts that were located on the coast, describes some of the tactics used by the Cossacks during the assault on the town on the shores of the Black Sea during this period.

Keywords: *Cossacks, tactical, coast, Ottoman Empire.*

Актуальність теми зумовлена тим, що в сучасній історичній літературі, присвяченій військово-морському мистецтву українського козацтва, дуже широко вживається опис дій екіпажів козацьких чайок проти турецьких галер, але малодослідженою залишається тактика запорожців на турецькому узбережжі.

Успішні дії козацького флоту багато в чому зумовлювалися застосуванням не якоїсь міфічної зброї, на зразок підводних човнів, а ретельно відпрацьованої тактики, що вміщувала багато нюансів. Серед них: погодні умови, морські течії, стан турецьких берегових укріплень, відсутність своїх баз на узбережжі та наявність великої кількості чужих, технічні можливості своєї та ворожої зброї, військових суден, їх кількість та багато іншого. Спираючись на ці фактори, козаки поступово починають нав'язувати ворогу свої методи ведення війни. При цьому основою їх тактики стає несподіваність удару та максимальна швидкість його нанесення. Запорожці здійснювали несподівані, блискавичні напади на прибережні міста та фортеці Османської імперії, знищували (якщо це було можливо) їх та берегову інфраструктуру. Швидко, для запобігання переслідування, відходили.

Козаки – воїни-професіонали, які успішно діяли у наступі та обороні, на суші, у прибережній зоні, у відкритому морі, під час абордажу. По суті, вони були «універсальними вояками». Кожен із запорожців виконував у поході всю необхідну роботу і в будь-який час міг підмінити товариша. Була розвинута і взаємодія окремих загонів, суден. Дуже добре у козаків була поставлена і розвідка, яка надавала необхідну інфор-

мацію щодо зони висадки. Для цього використовували колишніх турецьких рабів, які часто виступали у ролі провідників, наприклад, під час походу на Сіноп (1614 р.). Необхідну інформацію могли надавати і козаки-втікачі, що тривалий час перебували гребцями на галерах, спеціальні розвідники або інформатори-мусульмани. Як джерело інформації використовували і моряків з військових та торговельних суден Османської імперії, які потрапляли до козацького полону.

Під час нападу козаків на прибережні турецькі міста головним чинником успіху був несподіваний напад. Як ми вже писали, таємниця мети походу не розголошувалася до самого виходу у море. Але навіть якщо б турки і дізналися, куди саме буде спрямовано напад, вони все одно не встигли би підготуватися – швидкість чайок («...за тридцять шість чи сорок годин досягають Анатолії») не залишала жодних шансів османським гінцям встигнути попередити приречене місто [1, 70]. Більше того, довжина берегової лінії Чорного моря складає 4020-4100 км, тому навіть отримавши інформацію про вихід козаків до Чорного моря, османам важко було вгадати, де саме буде напад, та відповідно підготуватися. Крім цього, не слід забувати і те, що у ті часи турки вели бойові дії і на Середземному морі, їх військовий флот був розпорошений на дуже великій площі. Внаслідок цих обставин, турецька військова розвідка проти козаків практично нічого не могла вдіяти. Безумовно, вона намагалася робити якісь висновки, аналізуючи та враховуючи при цьому власні спостереження, погодні умови, періодичність виходів козацьких

чайок з Дніпра, повідомлення про конкретні напади козаків – але все це не допомагало. Посилювали цю безпорадність і чутки (до їх розповсюдження докладали руку і самі козаки), що перебільшували кількість козацького флоту, або взагалі вигадували його. «Поява на морі чотирьох козацьких човнів наводила на Константинополь більший жах, ніж поява чуми в Морей», – писав французькому королеві Людовіку XIII його посол в Константинополі.

Дивовижна сміливість, героїзм, та зухвальство запорозьких козаків під час їх військових операцій на Дніпрі, набігів на Крим та Туреччину повз турецькі й татарські фортеці частково пояснюється поганим станом цих фортець та їхньої залоги. Г. Боплан, зокрема повідомляв, що найкращі з них Очаків і Перекоп, «очі Дніпра й Криму», завдяки поганим знанням турків у інженерному мистецтві, абсолютно не виконували свого призначення: їхні рови постійно осипалися й залишалися невідремонтованими, гармат було замало, гарнізон слабкий і німецький. Ясна річ, що фортеці, розташовані на території Туреччини, особливо біля Босфору, мали хоча і не набагато, але кращий вигляд, але на околицях ситуація нагадувала причорноморську.

Фортечні гармати мали низьку ефективність та влучність стрільби. Турки навіть були не спроможні перекрити Босфор гарматними пострілами зі своїх фортець Румелихисари і Анадолухисари, що були розташовані на його берегах (відстань між ними складала близько 850 м). У першій половині XVII ст. гармати (не тільки турецькі) повільно заряджалися і повільно стріляли – з великих та середніх гармат робили один постріл на 5-10 хвилин, а в середині століття – на 5 хвилин. Більше того, фортечні гармати не мали можливості повертатися вслід за суднами, що проходили протокою [2, 232]. Тільки в середині XVII ст. турки починають реагувати на козацьку агресію відновленням старих укріплень та будівництвом нових.

Тому основну роль у боротьбі з козаками намагався взяти на себе османський флот. Але і йому далеко не завжди вдавалося діяти ефективно. І на це були певні причини. Турки не проводили спеціальних «анти козацьких» навчань, через нестачі бойових кораблів не використовували один з ефективних способів боротьби проти козацьких нападів – засідки. Флот безпорадно розпорошувався, втрачаючи при цьому свою могутність.

Практично завжди військові дії на ворожій території залежали від кількості споряджених для походу чайок. Якщо їх було небагато, то напад на турецькі поселення робили почерзі, а якщо флотилія була великою, козаки ділилися на загони і робили напад одночасно на декілька населених пунктів, створюючи таким чином широкий фронт розгрому, що охоплював значну частину ворожого узбережжя [2, 236]. Важливо зазначити при цьому, що це було можливим тільки за умови добре відпрацьованої взаємодії окремих загонів.

Кожного разу напад на турецьке місто робився по-іншому, хоча, безумовно, можна виділити і спільні риси. Так, у багатьох випадках, козаки спочатку причалювали десь у безлюдному місці (плоскодонні чайки дозволяли це робити без проблем), частіше всього – проти ночі, і, залишивши свої судна під охороною невеликої кількості людей (часто – новачків), здійснювали перехід (іноді – навіть бігом) до наміченого міста-жертви. Переважна більшість турецьких поселень була знищена і пограбована вночі. Наприклад, штурм Сінопу у серпні 1614 р. відбувся саме вночі. Нічний час нападу обирався, безумовно, не просто так, а з врахуванням культурних традицій населення Туреччини, за якими було прийнято вживати на ніч важкі страви. Таке харчування не викликало бажання воювати вночі. У поході на Сіноп брало участь близько 40 чайок. Під час штурму міста козаки використали приставні драбини. Місто було підпалено з усіх кінців і знищено разом з

верф'ю та галерами, що були в гавані. Збитки, заподіяні місту, склали близько 40 млн. злотих. До речі, такий же спосіб підпалення (з чотирьох сторін) було використано і при взятті Балчика, після чого козаки увірвалися до міста і, користуючись панікою, здобули багато трофеїв.

Д. І. Яворницький наводить ще один спосіб штурму, що використовувався запорожцями у XVIII ст.: місто підпалювали з трьох сторін, а з четвертої вони робили засідку, за допомогою якої винищували чоловіче населення. Тільки після цього починалося полювання за трофеями. Безумовно, такий спосіб могли застосовувати і у минулі часи.

Під час нічних вилазок козаки застосовували й військові хитрощі. Так було під час походу у 1616 року на Кафу (сучасна Феодосія) під проводом П. Сагайдачного. Місто, яке турки називали «Кючук Стамбул» (Малий Стамбул), було великим торговельним центром та ринком рабів. За однією з версій, козаки наблизилися до Кафи вночі і турецькою мовою повідомили варту, що прибули до хана Джанібек-Гірея для участі у поході на Персію. Брама була відчинена, і козаки вдерлися до міста. Турецьку заложу було вирізано, а тисячі невільників отримали свободу. Але навряд чи все було так просто. Перехитрити варту було дуже важко, лише знання мови навряд чи змогло б так швидко відкрити браму, до цього слід було додати якісь паролі. І, скоріше за все, запорожцям вдалося їх дізнатися.

В літературі існує й інший варіант штурму цього міста. Вночі запорожці висадилися на берег, вдень підійшли до Кафи, а наступної ночі підвезли до фортечних стін солому. Під виглядом купецького каравану козаки Сагайдачного увійшли до фортеці. Коли настала ніч, солому було підпалено, турки кинулися захищати стіни, а «купці» напали на захисників з тилу. До ранку з містом було покінчено. Сильно постраждала і пристань. Було знищено від п'яти до

десяти тисяч мешканців міста. Але не виключено, що кількість загиблих османи перебільшили.

Така тактика давала непогані результати і сіяла паніку на ворожій території. Відомий італійський мандрівник П'єтро делла Валле повідомляв у травні 1618 року: «Турки не мають на Чорному морі жодного місця, яке б козаки не взяли і не сплюндрували. У будь-якому випадку вони сьогодні на Чорному морі така значна сила, що якщо вони лише прикладуть більше енергії, будуть цілком його контролювати» [3]. А у серпні 1620 року французький посол Ф. де Сезі писав з Стамбулу королю Людовіку XIII: «Козаки з'являються неподалік на Чорному морі і захоплюють неймовірну здобич. Вони користуються такою славою, що необхідні удари палкою, щоби змусити турецьких солдат виступити проти них».

Іноді козацтво робило по-іншому: поділившись на дві частини, одну висаджували на берег та відправляли суходолом до наміченого міста, інша на чайках контролювала море біля узбережжя, маючи на меті перехоплення втікачів з підданого руйнації поселення. Саме так було у травні 1624 року під час нападу на кримське місто, розташоване неподалік Кафи [2, 178].

Руйнуючи турецькі міста, козаки разом знищували і військові споруди, берегову інфраструктуру, кораблі та ін. Після цього вони намагалися якомога швидше повернутися до своїх човнів і покинути ворожу територію до приходу турецької регулярної армії. Наприклад, напад на босфорські поселення у липні 1624 року тривав протягом семи-десяти годин. Хоча були і винятки з правил. Так, під час іншого походу в цей же рік запорожці перебували біля берегів Туреччини протягом трьох днів.

У будь-якому випадку козацтво не ставило собі за мету тривалий час утримувати взяті фортецю чи місто. Це було неможливим, оскільки діяли запорожці на далекій відстані від своєї бази – Запорозької Січі. Тому, до речі, будь-яка поломка чайки у

морському поході могла стати фатальною – через відсутність своїх баз на берегах Чорного моря не було можливості її полагодити. Виходячи з цього, для запорожців, як і для будь-якої держави, що перебувала у подібному стані, було б цілком логічним намагатися створити свої військово-морські опорні пункти на чорноморському узбережжі. І історії такі факти відомі.

Так, наприклад, з ініціативи козацького гетьмана Петра Сагайдачного протягом 1617-1620 років відбувалися переговори з шахом Ірану Аббасом I, що вів війну з Туреччиною, для створення антитурецької коаліції. Провідна роль у цій коаліції Аббасом віддавалася запорозьким козакам, яких він вважав найбільш серйозною, мобільною і активною військовою силою. Передбачалося створити для козаків своєрідну військово-морську базу на південно-східному узбережжі Чорного моря, укріпити для них порт або гирло ріки, куди вони могли б заходити після своїх морських походів. Але укладений Туреччиною мир з Іраном поклав край цій міжнародній акції та надовго поховав ідею створення козацької бази.

Під час підготовки походів до Криму та Туреччини запорожці часто розробляли свої операції разом із донськими козаками. Схожий спосіб життя, спільні цілі походів сприяли швидкому порозумінню. Відомий лише один факт, коли відбувся конфлікт. Це сталося наприкінці травня 1625 року, коли запорожці і дончаки спалили Трапезунд. Саме під час штурму і сталося непорозуміння – донські козаки підійшли до міста раніше і самі розпочали штурм. Запорожці прибули пізніше. Бої за місто тривали протягом 4-5 днів, після чого місто було спалено. Під час штурму козаки, як завжди, використовували драбини для того, щоб вдертися на стіни. Але цитадель, де сховалися турки, взяти не змогли. Козацтво понесло важкі втрати і запорожці в цьому стали звинувачувати дончаків. На морі, під час відступу між козацькими підрозділами почалася сутичка, внаслідок якої загинув отаман

донських козаків. Але цим конфлікт було вичерпано і флотилії розійшлися.

Як далеко від берега відходили козаки углиб ворожої території? Нам відомі такі факти. У Криму запорожці доходили до Ескі-Крима (15 км від берегу, якщо по прямій), Бахчисараю (близько 24 км.), Мангупу, Карасу-базару (близько 27 км.). В Румелії козаки відходили від берегу вглиб ворожої території до 40 км. А влітку 1630 року козаки напали на болгарське місто Ямбол, що було розташоване на відстані 75 км від берега [2, 387].

Не всі напади на турецькі міста були вдалим, іноді козаки зустрічали активну протидію і змушені були швидко відступати. В історичних джерелах зустрічається згадка про цікавий прийом, який козаки використовували для затримки переслідування. Відходячи до своїх суден, вони розкидали за собою коштовні речі, що встигли захопити. Іноді, під час відходу, запорожці використовували захоплених татарських коней, які дозволяли їм швидше повернутися до своїх чайок. Якщо ворогам все ж таки вдавалося наздогнати козаків на суходолі, то останні намагалися використати місцеві укріплення, відбиваючись при цьому до останнього. Так, наприклад, у 1629 році турецька ескадра, що складалася з 15 галер (4,5 тис. воїнів), під керівництвом візира Кенаан-паші натрапила на козаків, що діяли на невеликому острові Манастира (сучасний острів Св. Івана), розташованому напроти Сізеболи (Болгарія). Шість чайок з малою охороною були захоплені турками. Пізніше потрапили до полону ще близько 150 козаків, що, скоріше за все, поверталися зі здобиччю. Інші 150 організовано відійшли до грецького православного монастиря, що розташовувався на острові, і зачинилися в ньому. Протягом восьми днів вони тримали оборону. Десять на дев'ятий день до міста події підійшло 80 чайок з Січі (3,2 тис. козаків). Підмога потужним стрімким ударом розбила яничар і навіть захопила 2 галери, незважаючи на те, що турки кількісно (май-

же у півтора рази) переважали козацькі сили [2, 445]. Після цієї невдалої облоги султан наказав перенести монастир, в якому козаки витримали облогу, до іншого місця.

Внаслідок дій козаків на Чорному морі та його узбережжі підірвалася військова та економічна міць Османської імперії, знищувалися або захоплювалися цінності, дезорганізовувалося керівництво державою, збройними силами та господарством, відволікався військово-морський флот, і все це суттєво послаблювало військовий натиск насамперед на Військо Запорозьке та на інші українські землі.

Сучасний український дослідник А. Л. Сокульський надає таку цікаву інформацію: за султана Селіма II на турецькому флоті невільників вистачало на 40 галер. З розгортанням боротьби козацтва супроти турецько-татарської агресії їх кількість помітно зменшилася, бо козаки частіше обирали почесну смерть у бою, ніж ганебну роботу під канчуками наглядачів на галерах. А вже у часи козакування Д. Вишневецького невільників із європейських країн ледь вистачало для 20 турецьких галер. 1572 року загальна кількість полонених із числа козацтва складала близько 6 000, 1590-го – 4 000, а 1637-го – лише 700 чоловік. Тобто, з розвитком наступальної боротьби з Османською імперією та її васалами зменшилась кількість слов'ян на невільниківських ринках. Особливо це, помітно в періоди, коли козацтво утримувало ініціативу на Чорному морі.

А сучасний історик В. А. Брехуненко надає такі дані, що доводять високу результативність козацьких морських походів:

з 34 козацьких походів першої половини XVII ст. 26 закінчилися успішно, а з 9 битв з турецькими ескадрами, що відбулися під час цих походів, козаки виграли 7. Тобто успішними виявилися більше трьох чвертей походів і битв [2, 277].

На завершення зазначимо, що унікальність військово-морського мистецтва українського козацтва полягало не в тому, що воно використовувало таємні методи боротьби з ворогами, зокрема, на зразок «підводних човнів» або торпед, а у тому, що, не маючи великих фінансових можливостей, козаки шляхом проб та помилок винайшли правильну тактику дій на морі та у прибережній зоні. Завдяки цьому вони змогли гідно протистояти військовому флоту Османської імперії – країни, якої боялася вся Європа. Козацтву вдалося знайти адекватну відповідь на турецьку експансію у Північному Причорномор'ї. Більш того – завдяки постійним козацьким морським походам, протягом тривалого часу сковувалась військово-морська міць Османської імперії.

Військова майстерність козаків, активні та сміливі дії проти турецького флоту сприяли зростанню їх авторитету на міжнародній арені. Але найголовнішим було те, що протягом тривалого часу козацтву вдалося стримувати просування османів на північ, не даючи можливості перетворити українські землі на звичайну турецьку провінцію, захищаючи при цьому свій та інші народи від знищення. Завдяки морським походам козаків турки так і не спромоглися встановити тотальний контроль над Чорним морем, яке вони вважали своїм «внутрішнім морем».

ДЖЕРЕЛА

1. Боплан Г. Л. Опис України / Г. Л. Боплан . – Львів, 1990. – 304 с.
2. Королев Н. Н. Босфорская война / Н. Н. Королев. – М. : Вече, 2007. – 608 с.
3. Огієнко В. Петро Сагайдачний – «руський» батько козацької України / В. Огієнко // Українська правда. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/digest/2010/12/22/10263/>

«ДОРОГА СМЕРТІ» – НЕДОБУДОВАНА АВТОТРАСА ЛЕНІНГРАД-ОДЕСА, ЩО ПРОКЛАДАЛАСЯ НА ЛЮДСЬКИХ КІСТКАХ

Олександр КОНДРАТЮК,
краєзнавець (сmt. Романів, Житомирська область)

В цій публікації спробую зазирнути в таємниці теми, не так далекої в часі, як надійно засекреченої комуністичною та посткомуністичними владами. А якщо є таємниця, то за нею ховаються або державні інтереси, або ж злочин. І злочин цей називають в народі «трасою Ленінград – Одеса», Сталінською трасою або ще «дорогою смерті». Ця траса практично рівною лінією з півночі на південь розділила навпіл Романівський район. Що це за дорога? З якою метою будувалася? Ким? Чому недобудована?

Взятися за дослідження цієї теми мене змусила зустріч зі старенькою бабусею, яка при виході на насип «траси» перехрестилася та низенько вклонилася. «Чому?» – не втримався від запитання, оскільки недомовок стосовно цієї дороги завжди було багато. «А тому, – сумно відповіла вона, – що це не «траса», це суцільна могила і ходимо ми, прости, Господи, цей важкий гріх, по людських кістках...»

Дорозі, котра забрала тисячі людських життів, не судилося стати життєдайною транспортною артерією. Мертвими пам'ят-

никами сьогодні стоять на ній мости, які ведуть в нікуди, та інші споруди, котрі мали бути стратегічними.

А починалося все в далекому 1928 році, коли за рішенням Ради Народних Комісарів розпочалося будівництво системи вузлових оборонних споруд в складі 13-ти укріплених районів (УРів). Система оборонних споруд розгорталася справді від Ленінграда до Одеси, від Карельського перешийка до Чорного моря, та будувалася на відстані від 30 до 50 кілометрів від держаного кордону, який існував до 1939 року. І хоча в Радянському Союзі такої офіційної назви не існувало, в народі за цією лінією оборони закріпилася назва «лінія Сталіна». Ця ж назва фігурувала і в документах нацистської Німеччини.

Однією з найбільших військових фортифікаційних споруд «лінії Сталіна» був 7-й Новоград-Волинський укріплений район. Він простягнувся на 120 кілометрів і нараховує 216 довготривалих споруд, які, в основному, були розташовані в одну лінію на правому березі річки Случ. Лише в районі Новоград-Волинського і Нового Мирополя доти були ешелоновані на глибину до 4-х кілометрів, розташовуючись у дві-три лінії. Будівництво Новоград-Волинського укріпрайону перейшло в активну фазу у 1932 році і велося 99-им управлінням начальника будівельних робіт 45-ої стрілецької дивізії.

З початком Другої світової війни у 1939 році, 45-та дивізія була перекинута в Західну Україну. Будівництво «лінії Сталіна» було законсервоване, адже на західному кордоні в тому ж 1939 році було розпочато будівництво нової лінії оборони – «лінії Молотова». Однак будівництво допоміжних об'єктів Новоград-Волинського укріпрайону продовжувалось.

У 1937 році паралельно лінії укріплення Новоград-Волинського укріпрайону на відстані 7-15 кілометрів від укріплень розпочалось будівництво прифронтової рокади (так іменувалися залізничні, шосейні або навіть ґрунтові дороги в прифронтовій смузі, що проходять паралельно, лінії фронту і

служать для маневрування військами і матеріальними засобами). В нечестих згадках цієї теми в літературі вона дістала назву «рокада Сталіна».

В офіційних документах будівництво називалось «строительство стратегической дороги Емилъчино – Могилев-Подольский». Хоча в дійсності у багатьох мемуарах та деяких документах можна зустріти і назву «автотраса Ленінград – Одеса». Причому деякі автори називають спорудження траси будівництвом першого в Радянському Союзі автобану. Якщо врахувати суперництво, яке тоді точилося у всіх сферах між Німеччиною та СРСР, то ці твердження виглядають досить обґрунтованими.

І якщо сам укріпрайон будувався військовими будівельниками та з безкоштовним добровільним (принцип добровільності того часу сумновідомий) залученням на різні роботи місцевих селян, то будівництво рокадної дороги було покладено на всемогутню тоді організацію – Головне управління таборів (ГУЛаг). Для цього 4 вересня 1938 року було організовано установу під назвою «Строительство «211» исправительно-трудовых лагерей». Місцем дислокації установи, а точніше – табору стало с. Стрижавка Вінницької області (п/я 211). На території Житомирської області було організовано 3 лагпункти, в тому числі, один з яких базувався на території Романівського району, спочатку між селами Врублівка та Гордіївка, а по мірі просування будівництва – в північно-західному кутку Романівського лісопарку.

Згідно з затвердженим (особисто Л. Берією) планом роботи будівництво планувалось закінчити до 31 грудня 1940 року, а до 20 січня 1941 року – здійснити ліквідацію установи. Після завершення будівництва планом передбачалося передача всіх ув'язнених (мовою документу з/к), управлінню виправно-трудових колоній УРСР.

Згідно з проектом прифронтова рокада мала, мати довжину близько 330 кілометрів і ширину від 11 до 30 (!) метрів. Висота насипу мала становити 1-7 метрів. По всій

протяжності траса проектувалася з твердим покриттям, а окремі ділянки з бетонним покриттям, яке б забезпечувало вільний зліт та посадку фронтової авіації. Свідченням серйозності такого будівництва є існуюче дотепер бетонне покриття та капітальні, не зруйновані часом мостові переходи.

Керівниками цієї спеціальної установи в різні роки були:

- лейтенант держбезпеки Конрадов М. В. (04.09.1938-07.01.1939), репресований в 1939 р.;

- капітан держбезпеки Бережков А. Г. (07.01.1939-26.04.1939), репресований в 1939 р.;

- майор держбезпеки Леонюк Ф. А., (26.04.1939-31.12.1940), який до переведення в установу «211» «працював» начальником Красноярського управління НКВС, звідки, щоб уникнути репресій перейшов в систему ГУЛагу, де дослужився до генеральського звання (1945 р.), якого був позбавлений 02.08.57 р. Постановою Ради Міністрів СРСР «как дискредитировавший себя за время работы в органах... и недостойный в связи с этим высокого звания генерала». Леонюк Ф. А. особисто підписав на засудження по 1-й категорії (розстріл) постанови позасудових трійок по 68-ох тисячах осіб.

Комплектувався табір виключно «політичними» розкуркуленими українськими селянами. Значну частину ув'язнених склали українські поляки, репресовані за участь в міфічній польській військовій організації.

Чисельність ув'язнених становила: на 1 січня 1939 року – 1911 осіб, на 1 січня 1940 року – 5489 осіб, на 1 липня 1940 року – 6576 осіб, на 1 січня 1941 року – 2188 осіб, на 1 квітня 1941 року (дата ліквідації установи) – 33 особи. Слід зазначити, що ці дані досить умовні, адже навіть перевірки ГУЛагу

констатували відсутність обліку ув'язнених і наявність до 40 відсотків не облікованого контингенту.

Основним видом діяльності ув'язнених було облаштування насипу для майбутньої дороги, його ущільнення, будівництво мостових переходів. Практично 100 відсотків робіт виконувалися вручну, адже на балансі установи «211» було всього 4 вантажних автомобілі. Як розповідають очевидці, ув'язнені перевозили на насип ґрунт одноколісним дерев'яним візком власного виробництва. За свідченнями, новоприбулим видавалося колесо, дошки та цвяхи, з яких в'язні робили собі знаряддя праці. Робочий день незалежно від пори року тривав 12 годин.

Умови проживання ув'язнених були просто жахливими. Дощаті бараки, з такими ж дахами з дощок, які протікали, не захищали від вітрів, а особливо – від морозів, опалення в них (важко собі уявити) не передбачалося. Практично повністю були відсутніми будь-які побутові умови, в тому числі, такі, як можливість помитися.

Викладені в документах норми харчування досить скупі, але, як показали інші документи, й ті не витримувалися. Так, норми харчування № 1 ув'язненого ГУЛАГа в 1938 році (на 1 людину в день в грамах) становили: хліб 700 (800 для зайнятих на тяжільних роботах), борошно пшеничне 10, крупа різна 110, макарони та вермишель 10,

м'ясо 20, риба 60, жири 13, картопля та овочі 650, цукор 17, сіль 20, чай сурогатний 2, томат-поре 10, перець 0,1, лавровий лист 0,1.

В довіднику С.Кривенка «Система исправительно-трудовых лагерей в СССР» приводяться дані, що і ці нелюдські нормативи не дотримувались. Так, враховуючи, що охоронці «Вохри», відірвані від місця постійної дислокації, «змушені» харчуватися з пайків ув'язнених, тобто, фактично об'їдали і без того голодуючих в'язнів. Ревізори ГУЛагу встановили, що продукти в «лагпункти» завозились нерегулярно, в недостатній кількості, внаслідок чого денна норма хліба зазвичай становила 50-60 грам хліба при практично повній відсутності м'яса та овочів. Керівництвом «лагпунктів» не було навіть організовано постачання питної води на об'єкти. Перевіряючими засвідчувалось повне фізичне виснаження ув'язнених внаслідок постійного недоїдання.

Перевірками було встановлено, що побутові умови є жахливими, практично повністю відсутнє опалення в бараках та місця прийому їжі, і люди, промерзлі за 12-годинний робочий день, не мають можливості відігрітися та відновити сили. Відсутність будь-яких гігієнічних умов привела до крайнього ступеню завошивленості та поширення інфекційних хвороб. Смертність серед ув'язнених в певні періоди, особливо взимку, досягала 25 відсотків контингенту. (Навіть у сумновідомому Бухенвальд-

ському таборі смертність не перевищувала 15 %).

Наведемо мовою оригіналу фрагмент тексту з акту комісії: «Несмотря на существование определённых нормативов содержания заключённых, результаты проверок лагерей показывали их систематическое нарушение. Большой процент смертности падает на простудные заболевания и на истощение; простудные заболевания объясняются тем,

что есть заключённые, которые выходят на работу плохо одетые и обутое, бараки зачастую из-за отсутствия топлива не отапливаются, вследствие чего перемерзшие под открытым небом заключённые не отогреваются в холодных бараках, что влечет за собой грипп, воспаление лёгких, и другие простудные заболевания. Неудовлетворительное снабжение одеждой и обувью приводит к тому, что в большинстве случаев з/к одеты в одежду снятую с мертвых».

Перевірка умов утримання та роботи показала практично повну відсутність обліку ув'язнених, не було в наявності навіть списків ув'язнених. Перебування в лагпунктах до 40 % «необлікованого контингенту» змушувала перерозподіляти і без того скупі харчові пайки.

За свідченнями очевидців, частину померлих ув'язнених хоронили в могилі, де пізніше, в роки війни, проводились масові розстріли євреїв. Можливо, це і стало причиною того, що при ексгумації могили було виявлено значно більше рештків тіл, ніж розстріляних в роки війни.

За розповіддю М. І. Клочко (1927 р. н.), яка проживала безпосередньо поблизу будівництва, ув'язнених, які помирали прямо на будівництві, не хоронили в могилах, а закопували прямо в насипі «траси». Вона ж розповідала, що знесилених людей, які спотикалися, падали, охоронці дострілювали на місці, тут же і закопували, або ж присипали,

не витрачаючи патронів. Причому один з таких випадків відбувся прямо на її очах, і дитяча пам'ять зафіксувала цю жахливу картину назавжди. Місцеві жителі в міру можливості, часто ризикуючи життям, підгодовували ув'язнених. Так, М. І. Ключко згадує, як вони дітьми пасли худобу біля «траси», а її старший брат ховався в кущах, через які гнали на роботу ув'язнених, та кидав їм печену картоплю. Подібних розповідей серед старожилів Романівщини можна почути немало.

Попереду дослідників чекають архівні документи, персональні справи ув'язнених, а якщо вдасться пробитися через бюрократичні перепони, то й діловодство самої установи «221».

Але це питання часу та й можливостей доступу до інформації, яка є «не дуже відкритою». А тим часом вандали місцями розкопують насип, политий кров'ю тисяч людей, хто в пошуках міфічних скарбів, хто просто заготовляючи для домашніх потреб пісок, а хто завалює викопані ями не тільки сміттям.

А, мабуть, прийшов час усвідомити, що «траса» – це місце масових поховань, місце де поховані тисячі чийхось батьків, братів, синів... А усвідомлення цього, можливо, дасть і розуміння масштабів трагедії і розуміння того, що потрібно встановити на «трасі» хоча б простий хрест, до якого нащадки закатованих людей змогли б покласти квіти, біля якого ми могли б схилити голову.

ВІД РЕДАКТОРА.

Поки стаття Олександра Кондратюка готувалася до друку, мені трапилася стаття з газети «Романівський вісник», в якій краєзнавець, вчитель із села Гордіївка, Романівського району, що на Житомирщині, Петро Ланов'юк наводить спогади гордіївчан, очевидців подій будівництва «дороги смерті», які підтверджують рабську працю і жахливі, нестерпні умови життя в'язнів.

Мені вдалося доречним передрукувати ці спогади, які доповнюють поданий вище матеріал про ці сумні і трагічні події.

Сергій Литвин.

(Подається з незначними редакторськими правками)

За спогадами Сидорук Єви Семенівни та Сидорука В'ячеслава Івановича (обоє 1922 р. н.), будівництво траси розпочалося 1938 року. Для цього в районі Степка (хутір із 10 хат) за місяць поставили 13 бараків і заповнили їх арештантами.

Це підтверджує і Папіжук (Горобець) Раїса Василівна (1928 р. н.): «На той час мені не виповнилося і десяти років, Але моя сестра Ніна 1922 року народження працювала старшим поваром у їдальні, в якій харчувався обслуговуючий персонал. Вона з дозволу керівництва табору гонила туди нашу корову, а я пасла її недалеко від бараків. Кілька разів я була в тих бараках, коли в'язні були на роботі. Стіни обшиті дошками, припасованими зовсім нещільно, і крізь щілини відчувалися протяги. В деяких місцях щілини були закриті ганчір'ям, віхтями соломи або осоки. Покриті бараки були також дошками, крізь які пробивалися промені світла. В середині стояли двоярусні ліжка (дерев'яні нари), на яких лежала солома, накрита ганчірками. В кутку – відро з водою. Сонце в бараки через маленьке віконце майже не пробивалося, тому було темно і важко дихалося. Стояла там і залізна бочка (так звана буржуйка), якою в'язні взимку зігрівали барак. На опалення йшло все, що горіло: хмиз, солома, рідше – дрова. Бараки були завдовжки 20-25 метрів, шириною – 8-10 метрів і в них могли розміститися в середньому 150 чоловік. Серед в'язнів були і жінки, що жили в окремому бараці. В основному вони працювали на кухні: готували, гріли воду, прали, а також виконували різні роботи у таборі. Декілька бараків були утеплені ззовні соломною (так звана загата), там жила охорона. Гордіївчани називали їх «стрілками».

Отже, із розповіді Раїси Василівни можна приблизно вирахувати кількість ув'язнених. Це 1500-2000 чоловік.

Нестерук Володимир Васильович пригадує: «Хата мого батька стояла за селом,

на протилежному краю поля, що від траси. Ми, малі дітлахи, бігали на трасу, щоб подивитися на людей, які там працюють. З того, як вони одягнені, було видно, що тут зібрано контингент із усіх республік Радянського Союзу. Це представники Середньої Азії, Росії, Казахстану. Найбільше було українців. Усі худі, виснажені важкою працею, обличчя жовті, мов віск. Погляди – похмурі, боязко дивилися у бік охорони. Їх безрадісне життя доповнював одяг: старі обірвані куфайки, на голові «збочені» шапки. Спілкуватися їм з нами не дозволялося.

Всі 13 бараків було обгороджено двома рядами колючого дроту заввишки чотири метри. Поміж рядами бігали вівчарки. В'язнів у таборі ділили на дві групи: ті, у кого строк був три і більше років (до 10-ти), і ті, у кого строк обмежувався до трьох років, так званий короткий строк. Їх називали «пропускниками». Пропускні книжки, які їм видавали, дозволяли в'язням залишати табір і приходити у село, щоб попросити їсти або запропонувати свої послуги в обмін на їжу. Це були люди різних професій, а деякі з них, як говорили в народі, мали золоті руки.

Тих, у кого були великі строки, із табору не випускали. За самовільне відлучення їм загрожували нові строки ув'язнення, а при спробі втечі – стріляли без попередження.

Вчителька місцевої школи Бистрицька Наталія Олександрівна переповіла розповідь своєї мами Маленюк Ольги Іллїнічни:

«Сім'я моєї мами жила на Степку в панському будинку, який був поділений на чотирьох господарів. Будинок той стояв за метрів сто від бараків, де жили в'язні. Мама часто розповідала, як до них в хату заходили «арештанти», і бабуся Єва, добра душа, давала їм їсти і відігрівала їх, замерзлих, на печі. Добре пам'ятаю, як мама згадувала одну жінку, котра брала на руки маленьку Любу, мамину сестричку, цілувала її, пригортала і дуже плакала. Вдома в неї, як вона розповідала, залишилась маленька донечка, яку забрали в дитячий будинок».

Обслуговуючий персонал, так звані «вільнонаймані люди», яких силоміць держава направляла на будівництво траси, квартирували по хатах гордіївчан. На квартирі у Куца Миколи Яковича жив прораб родом із Росії, який змайстрував собі невеличкого дерев'яного столика і табуретку, щоб у «своєї» комірчині вечорами робити розрахунки і складати плани на наступний день. Після припинення будівництва траси він повернувся додому, у Росію, а сім'ї Куца Миколи Яковича залишив на згадку шкіряну папку, в якій Микола Якович не один десяток років зберігав свої документи.

На квартирі у Нестерука Володимира була сім'я із трьох осіб. Чоловік Іван та дружина Ксенія працювали в обслуговуючій бригаді, а їх дочка Анна залишалася вдома під опікою матері Нестерука Володимира. Керівники табору, які жили на квартирах Куца Афанасія та Нагорного Кирилла, наказали пропускникам настелити дерев'яну підлогу у цих домівках.

У Горобця Василя квартирував Вишнівський з сім'єю (жінка і четверо дітей). Під час війни жінка з дітьми переїхала на схід, бо була єврейкою. По війні Вишнівський приїжджав до села у пошуках їх.

Свою долю серед обслуговуючого персоналу знайшло шестеро дівчат-гордіївчанок. Так, Горобець Ніна Василівна (1922 р. н.) вийшла заміж за Смирнова (родом з Уралу), який працював бухгалтером. У 1940 році вони виїхали до Росії. Бондарчук Тетяна Григорівна у 1939 році вийшла заміж за Ветрова Володимира Андрійовича (1919 р. н.) родом із Херсона. На будівництві траси він працював шофером в автоколоні.

Золотавін Микола Матвійович (1912 р. н.) родом із Новосибірська, який працював шофером на будівництві траси, одружився з Оніщук Олімпіадою Микитівною. Нині в селі проживає їхній син, Анатолій Миколайович, який має своїх дітей і онуків.

Саваров Олексій Максимович – росіянин, військовий, служив в управлінні охорони, одружився з Степанюк Калиною

Семенівною. Після припинення будівництва дороги його було переведено (як військового) на іншу ділянку, а дружина залишилася в Гордіївці. Подальша його доля невідома. Його син, Саваров Борис Олексійович (1940 р. н.) пам'ятає лише фото, на якому батько з товаришами. Всіляки спроби Бориса Олексійовича дізнатися щось про долю свого батька були марними. Документи втрачені, архіви мовчать, тому що досі не розсекречені, та й простому смертному важко до них доступитися.

Маленюк Ганна Сидорівна (1915 р. н.) вийшла заміж за Олександра Омельченка, який був родом із Харкова. Коли будівництво дороги припинилося, став працювати завклубом у селі поблизу Великих Коровинців. У 1944-му пішов на фронт і загинув наприкінці року у Карпатах.

Ніколайчук Марія Тихонівна вийшла заміж за Горбунова Семена, росіянина. Працював він в охороні «стрілком» і теж зостався в селі. В роки війни пішов на фронт, де і загинув.

Праця ув'язнених була ненормована, за словами очевидців, вони тяжко трудилися увесь світловий день, з самого ранку і до пізнього вечора. Відпочинку майже не мали. Роботу пильно контролювала охорона, і за порушення трудової дисципліни карали нещадно: били, обмежували в їжі і навіть розстрілювали.

До найбільш чисельної групи входили в'язні, які мали великі строки. Ця група працювала на облаштуванні земляного насипу. Його насипали одночасно зі сторони Врублівки і Гордіївки. Для цього табірники використовували ручні дерев'яні візки, а також кінні візки: одноосні для одного коня і двоосні для пари коней. В одноосному візку задня частина відкривалася, і в'язні вручну розвантажували землю. У двоосному возі замість драбин ставилися дошки, які при розвантаженні виймалися і земля висипалася.

Для облаштування земляного насипу в районі моста використовували мотовози.

Від місця вивозу землі, по яку курсував мотовоз, тягнули за собою одну-дві перекинуті платформи. Інша група йшла пішки п'ять кілометрів до Врублівки і робила те саме, рухаючись у напрямку Гордіївки. Мотовоза в цій бригаді не було. А пізно ввечері, втомлені важкою працею, голодні і холодні, люди знову долали п'ять кілометрів, повертаючись до бараків.

Друга група в'язнів, які також мали великі строки ув'язнення, працювала на полі поряд із трасою. Там стояла каменедробильна машина, що дробила на щебінь велике каміння, яке привозили автомобілями за десять кілометрів з кар'єру, що біля села Кутище (тепер Любарського району). Це була найважча і найнебезпечніша праця. На всю округу стояв страшенний гуркіт, а щебінь розлітався у різні боки і будь-якої миті міг травмувати в'язнів. Це місце гордіївчани і до сьогодні називають «дробилкою». А у важкі повоєнні роки збирали тут щебінь для будівництва фундаментів.

Бистрицька Наталія Олександрівна згадує: «На полі, праворуч від бетонки, лежали дві величезні бетонні плити, вірніше, не плити, а брили правильної прямокутної форми. Ми, дітлахи, любили сидіти на них влітку, грітися на сонечку і ділитися своїми дитячими таємницями. Мої батьки називали це місце «дробилкою». Я пам'ятаю їхні розповіді, пов'язані з цією назвою. Для будівництва траси потрібен був щебінь, а привозили величезне каміння. В'язні (на Степку їх називали «арештантами») підносили це каміння до дробилки. Голодні, змучені, знесилені люди часто падали під цим тягарем. Їх ніхто не піднімав. Мій батько, Маланюк Олександр Сидорович (1920 р. н.), говорив, що їх кидали просто в цементний розчин або закопували в земельний насип. «Страшно навіть подумати, скільки людей упокоїлись під цими бетонними плитами – говорив він. – За два роки будівництва траси в районі сіл Врублівка-Гордіївка не було жодної могили. Для в'язнів могилою слугувала земляна траса,

яку вони будували в надзвичайно важких умовах».

Третя група в'язнів працювала на укладці бетонних плит. Перед укладанням бетону земляний насип ущільнювали великими і важкими катками, після чого приступали до роботи в'язні з бетоноукладальними машинами. Ці машини були завезені з Німеччини, Гітлер продав їх, як і іншу техніку, для створення міфу про міцну дружбу між СРСР і Німеччиною.

За свідченнями Нестерука Володимира, бетоноукладальна машина була великим бункером, всередині якого обертався вал – змішувач бетону. Після доведення бетону до повної готовності він попадав в спеціальне металеве корито прямокутної форми, яке мало ходову частину, а звідти – на ущільнену землю траси. В бетон клали решітку, зварену із грубої арматури. В кожній бетонній плиті було по три решітки.

Після укладки бетонної плити спеціальний мотовоз перетягував бетоноукладальну машину, і весь процес повторювався знову. Бетонна плита мала ширину 3 м, довжину 6 м, товщину 25 см. Ширина земельного насипу становила 16 метрів. На ньому укладалися плити в чотири ряди.

Проте підписаний 23 серпня 1939 року договір між Німеччиною і Радянським Союзом так званий пакт Молотова-Ріббентропа, змінив плани щодо подальшого будівництва траси. З перенесенням лінії державного кордону її стали вважати непотрібною.

За два роки каторжної роботи в'язні зробили земельний насип в районі сіл Врублівка – Гордіївка завдовжки 6 кілометрів і проклали бетонні плити у два ряди довжиною 1 км 160 м (з них 580 м – в районі села Врублівка і 580 м – в районі села Гордіївка). Відповідно, було укладено 107 плит з однієї і 107 – з іншої сторони. Треба віддати належне якості виконаної роботи. За 70 років свого існування бетонні плити пережили як рух військової техніки в роки війни, так і рух тракторів, комбайнів, вантажних автомобілів у мирний час. Ні транспорт, ні

кліматичні умови не зруйнували їх. За словами очевидців, рух німецьких і радянських танків вагою більш, як 30 тон, не залишив на бетоні жодних слідів від гусениць. Траса на цьому відрізьку і сьогодні знаходиться майже в незмінному вигляді.

Четверта група в'язнів, строк ув'язнення яких не перевищував трьох років, працювала на виготовленні бетонних кругів різної величини. Форми для виливання кругів стояли поруч із садибою Яремчука Василя. Круги розвозили автомобілями по всьому відрізьку траси. Після припинення будівництва траси там залишилося близько сотні кругів, в роки війни гордіївчани використали їх під власні криниці, які служать і донині. За словами Нагорного Василя Кириловича (1926 р. н.) таких криниць є близько двадцяти.

Одночасно з будівництвом траси інженери спроектували міст через залізницю, який також споруджували в'язні. Бетонні стовпи, які тримають плити моста, мають велику міцність. Під час війни в одну із підпор влучив снаряд, але вона вистояла, і тільки невеликий бетонний уламок довгий час нагадував про це.

Міст так і залишився роз'єднаним із самим насипом. Йшли роки. Вони змінювали життя і побут гордіївчан. У 1973 році дві частини бетонної траси з'єднала шосейна дорога. А наступного року міст через залізницю з'єднав обидві частини траси, по якій почали курсувати автобуси до районного центру. Часто можна було спостерігати, як люди старшого віку з сумом дивляться крізь скло автобуса на трасу. Про що вони думали – здогадатись неважко.

Мабуть, в їхній пам'яті спливали події 1938-1939 років, трагічні долі в'язнів, багато з яких навіки залишились лежати в земляному насипі траси, що стала їх могилою без хреста, а ми, нащадки, топчемо їх пам'ять.

*(«Романівський вісник»,
19 квітня 2012 року)*

ПОСТАТІ

МИКОЛА МІХНОВСЬКИЙ ЯК ВІЙСЬКОВИЙ ДІЯЧ (доповідь на конференції 5 квітня 2013 р., с. Турівка)

Сергій ЛИТВИН,
*доктор історичних наук, професор,
головний редактор журналу «Воєнна історія»*

Микола Іванович Міхновський – постать, що в час новітньої української державності деякою мірою вже відродилася із забуття. Він – український політичний та громадський діяч, правник, публіцист, основоположник, ідеолог і лідер самостійницької течії українського руху кінця ХІХ – початку ХХ ст., автор славнозвісної брошури «Самостійна Україна», співзасновник першої політичної партії у Наддніпрянській Україні – Революційної Української Партії

(РУП), лідер Української Народної Партії, співорганізатор Української Демократично-Хліборобської Партії, член Братства самостійників, ідеолог державної самостійності України.

Разом з тим, мало знають і менше говорять про Міхновського як про військового діяча, а то часто і заперечують правомірність його приналежності до сфери військової діяльності, що й спонукає до висвітлення цієї теми.

Микола Іванович Міхновський

Військовий діяч не обов'язково мав водити полки та керувати дивізіями й арміями. Тогочасні обставини на таку роль вимагали не стільки військово людину, скільки політика національно-державницьких поглядів, такого діяча, який разом з розумінням значення військової справи, єднав би у собі глибокий український патріотизм і вірність національній справі. Таким і був Микола Міхновський, хоч розвиток подій не вивів його на перші ролі в керівництві військовою справою.

З початком Першої світової війни Микола Міхновський перебував на фронті, хоча сам, будучи давнім ворогом Росії, з ідейних міркувань не воював і дуже скоро перевівся до Києва, де служив у чині поручика у Київському військовому окружному суді. За нових обставин у нього з'явилася ідея закласти підвалини майбутньої української армії. Він вважав, що кожен вояк-українець в російській армії мусить вважати себе вояком майбутньої української армії.

Знаючи, якого розмаху і впливу набрав легіон Українських Січових Стрільців у

складі австро-угорської армії, Міхновський намагався ініціювати створення українських частин у російській армії, але на той час цей задум не знайшов належної підтримки царського військового керівництва.

З початком Української революції 1917 року Міхновський спрямував свій пропагандистський досвід та організаторські здібності на громадсько-політичну діяльність та роботу у війську. З його ініціативи на початку березня було організовано проведення трьох військових віче, на останньому з яких 11 березня 1917 року було ухвалене рішення про формування Першого українського охочекомонного полку імені гетьмана Богдана Хмельницького. 16 березня, разом з однодумцями – А. Степаненком, В. Отамановським, Ю. Ганом, В. Павленком, В. Євтимовичем – створюють товариство «Український військовий клуб імені гетьмана Павла Полуботка» яке ухвалило приступити до «згуртування всіх вояків-українців до негайної організації національної армії як могутньої своєї мілітарної сили, без якої не можна й помислити про здобуття повної волі України» [9].

Того ж дня військова нарада Київського гарнізону обрала Український Військовий Організаційний Комітет. Очоловав його полковник М. Глинський. До складу президії Комітету входили полковник Волошин, капітан Ган, поручники Міхновський і Гоц, прапорщик Павелко. Нарада ухвалила резолюцію, в якій постановило «незалежно від регулярної армії, сформувати з охотників і не підлягаючих покликанню до війська «охочекомонний полк» з усіх родів зброї» [8]. Про це Микола Міхновський говорив у своїй емоційній промові під час української маніфестації у Києві 19 березня. Вже 20 квітня отримано дозвіл Ставки на організацію полку, щоправда, чисельністю лише 500 вояків, на чолі зі штабс-капітаном Д. Путником-Гребенчуком. Згодом командування полком передали підполковнику Ю. Капкану [11, 7]. Запис добровольців різного віку здійснювався у приміщенні

Педагогічного музею і став, по суті, першим набором до окремої української військової частини.

Микола Міхновський був лідером Українського військового організаційного комітету. Про його діяльність він доповідав на Українському Національному Конгресі (6-8 квітня 1917 року). На той час комітет вів перемовини з командуванням російської армії про формування двох українських бригад. Конгрес обрав Міхновського членом Центральної Ради від Українського військового клубу мені гетьмана Павла Полуботка.

З ініціативи та зусиллями Українського Військового Організаційного Комітету та Українського військового клубу мені гетьмана Павла Полуботка було підготовлено проведення I-го Всеукраїнського військового з'їзду. Проте через малочисельність самостійникам не вдалося опанувати стихію українського військового руху. Політичні партії, що становили більшість у Центральній Раді (есери, есдеки та соціалісти-федералісти), створивши Військову комісію для керівництва військовими справами, перехопили ініціативу самостійників по проведенню Першого військового зїзду.

З'їзд відбувся 5-8 травня 1917 року у Києві, в приміщенні Педагогічного музею (тепер Будинок вчителя). Понад 900 делегатів, що представляли півтора мільйона військовиків-українців, з'їхались з усіх фронтів, флотів, гарнізонів і округів не тільки України, а й усієї Російської імперії. Характеризуючи склад делегатів з'їзду, В. Винниченко писав: «Не всі були свідомими, освіченими, національно організованими..., не вмiли як слід говорити по-українськи, вони були найбільше крайніми, запальними, непримиримими «націоналістами»..., горіли бажанням зразу тут здійснити свою ненависть і свою любов» [3, 140].

На з'їзді панували радикальні погляди. На думку М. Міхновського, з'їзд повинен був поставити перед лідерами Центральної Ради чітке завдання негайної організації

власних національних збройних сил. Проте, незважаючи, що серед делегатів з'їзду близько 45 відсотків становили прихильники самостійників, М. Міхновський не зміг провести ідею негайної «націоналізації армії на національно-територіальному принципі», хоча вона явно стояла перед українським військовим рухом. Самостійницька течія мала недостатній для цього вплив на громадську думку і політичні події в Україні. До складу Українського генерального військового комітету (УГВК) було обрано всього 5 самостійників і 13 представників партій автономістських поглядів [7, 209].

Микола Міхновський увійшов до складу створеного з'їзду та продовжував займатися українізацією війська, відстоюючи ідею формування національної армії. Соціалістична національна демократія негативно ставилася до створення власної армії, пропагуючи ідею створення «народної міліції». Тому через це розходження серед керівництва Української Центральної Ради посилювалася недовіра до Міхновського, який мав в армії значну популярність.

У червні 1917 року самостійники Міхновського сформували військову частину, яка проголосила себе Другим українським імені гетьмана Павла Полуботка козачим полком. Полк не був визнаний ані російською владою, ані Центральною Радою. Останню налякала поява у Києві самостійницького війська.

Володимир Винниченко відвідав полк та закликав солдатів повернутися до своїх частин і вирушити на фронт. УГВК дав розпорядження інтендантській службі припинити постачання продовольством, обмундируванням, зброєю.

Натомість полуботківці вдалися до спроби воєнного заколоту з метою проголошення незалежної України, виставили низку ультимативних вимог до Центральної Ради і Тимчасового уряду. У своїх прокламаціях полуботківці заявляли: «Ми, українці-козаци не хочемо мати свободи лише на папері,

Освячення пам'ятника Міхновському 5 квітня 2013 року

або півсвободи. Після проголошення Першого Універсалу (Другого ми не визнаємо), ми приступаємо до заведення порядку в Україні. Для цього ми всіх росіян і ренегатів, які гальмують роботу українців, скидаємо з їх постів силою, не рахуючись з Російським Урядом» [12, 230].

Вважається, що головним натхненником виступу був Микола Міхновський, хоча немає жодного офіційного документу, що би підтверджував цю версію. Тим не менш, можна згодитись на те, що Микола Міхновський був незаперечним натхненником самочинного творення українських збройних сил як оплоту самостійної Української держави. І з цього погляду формування полуботківського полку на зразок богданівського, (здійсненого за наполяганням Міхновського і за його планом), можна кваліфікувати як дітище відомого борця за незалежність, втілення його намірів.

На такі висновки наштовхують цікаві свідчення одного з найближчих друзів Миколи Міхновського – Сергія Шемета, які він опублікував 1925 року у своїх спогадах, де стверджував: «У Міхновського вже в

червні 1917 року повстає план проголосити державну самостійність України, спиратись на сили Богданівського полку. При тодішнім безвластті ця думка не була фантастичною. Було вирішено повезти полк пароплавами на Шевченкову могилу і там, на сій святій для всякого свідомого українця землі, проголосити самостійність Української Держави. Для цього треба було мати надійного командира полку. Думка призначити самого Міхновського командиром богданівців була відкинута, бо полуботківці дивилися на цей акт проголошення самостійності і на богданівський полк тільки як на початок великої роботи і боялися залишитися без головного свого керівника.

Існував план повстання, очевидно, складений самим Міхновським, ризикований і певною мірою авантюрний. Складання такого плану свідчить про наявність у нього немалих фахових військових знань і здібностей. Водночас це говорить про мужність Миколи Міхновського. Адже такий чин був пов'язаний з великим ризиком і не був безпечним за умов воєнного часу. План виступу отримав назву «План робіт 2-го україн-

ського полку імені Павла Полуботка з 3 на 4 липня 1917 року». Як цілісний і спеціальний документ він свого часу став надбанням колишнього міністра іноземних справ Тимчасового уряду, лідера кадетів і відомого історика Павла Мілюкова. Як він опинився в нього – достовірно невідомо (на думку Дмитра Дорошенка – через російську контррозвідку). Датування плану «з 3 на 4 липня 1917 р.» наводить на думку про завчасну підготовку документа.

Цим планом передбачалося: «1) Сповістити окремими листівками всі українські частини Києва о першій ночі, що 2-й укр. імені Полуботка полк виступає; 2) о третій годині ночі зайняти всі важливі пункти Києва, для чого: а) захопити головне помешкання Оберучева: тут буде знаходитись весь наш вик. комітет. Це – головне місце, тут буде наш резерв; б) захопити кв. Лепарського (начальника міліції)... в) штаб кріпості, Цитадель; ...г) Раду робітничих і солд. депутатів.; д) штаб Київської військової округи... там головна військова сітка, склад військових бланків, типографія; ж) Товарова станція., з) скарбниця... і) банк... к) головна квартира міліції... л) мости на Дніпрі... м) Жидівський базар. На чолі повсталих має бути своїх 6 людей, котрі мусять усім завідувати і вести повстання – молодший урядник Осадчий – «голова», Квашенко – секретар, поручик Романенко, прапорщик Майстренко, прап. Стріленко і мол. урядник Сподаренко».

У ніч з 3 на 4 липня полк вийшов з казарм, здобув арсенал і частину центру Києва. Але виступ не підтримала Центральна Рада, яка ще сподівалася досягти української автономії політичним шляхом. Не підтримали виступ і полк Богдана Хмельницького, більше того, взяв участь у роззброєнні полуботківців. Його командир, полковник Юрій Капкан, був свого часу викликаний Міхновським із Сибірска та призначений командиром богданівців. Міхновський взяв від Капкана урочисту присягу на вірність самостійній Україні і на

виконання плану проголошення самостійності. Він був втаємничений в самостійницькі плани полуботківців,. Правомірно у цьому випадку вважати Капкана стосовно Міхновського зрадником, або ж мовою сучасного політикуму – тушкою.

В результаті 6 липня повстанці склали зброю, частину з них було заарештовано. Військова прокуратура розпочала слідство, яке тривало аж до жовтня.

Пряких доказів участі Миколи Міхновського у повстанні не було. Вину Міхновського обґрунтовували двома аргументами: по-перше, план організації полку імені гетьмана Полуботка напрочуд нагадував план створення з ініціативи Міхновського полку імені Хмельницького. По-друге, обґрунтування дій повсталих багато у чому перекликалося з ідейною позицією Миколи Міхновського і його прихильників. Він був затриманий, хоч слідство проти нього не велося. Небезпечного конкурента, «шкідливого елемента». «авантюриста», як вважали лідери Центральної Ради, треба було усунути з Києва. За наполягання Володимира Винниченка, військова влада під охороною жандармерії відправила його на Румунський фронт для проходження служби. Так само на фронті або у військових в'язницях, опинилося й багато інших самостійників.

На Румунському фронті Микола Міхновський пробув до пізньої осені, а повернувшись до України, поселився в Лубнах на Полтавщині, де спричинився до створення Української демократично-хліборобської партії, засновниками якої були давні друзі Міхновського – брати Володимир і Сергій Шемени та відомий історик і політичний діяч В'ячеслав Липинський. Вони обстоювали державну самостійність України, республіканський державний устрій на чолі з президентом та представницькою владою, виступали за ліквідацію поміщицьких латифундій, але за збереження приватної власності на землю, орієнтувалися на міцне фермерське господарство.

Микола Міхновський поринув у діяльність УДХП, прагнув поширити її вплив по

П. Дорожинський та С. Литвин біля пам'ятника Миколі Міхновському в с. Турівка

всій Україні і пов'язував майбутнє України з реалізацією демократично-хліборобської програми, навіть, почав схилитися до монархічного принципу організації державної влади.

УДХП, перебуваючи в опозиції до Центральної Ради, підтримала державний переворот гетьмана Скоропадського, проте Міхновський не схвалював політики гетьманського режиму.

Гетьман Скоропадський пропонував йому посаду «бунчужного товариша», тобто свого особистого радника, але Міхновський відмовився.

Не довіряючи соціалістам, Микола Міхновський, як і всі хлібороби-демократи, не підтримав також ідеї масового антигетьманського повстання. Він передбачав, що соціалістичний режим своєю екстремістською політикою призведе до анархії в сільському господарстві та промисловості, розкладу адміністративного апарату і армії та зробить

Україну безсилою перед більшовицькою Росією.

Ще раз Міхновський звернувся до військової справи у червні 1919 року, коли хлібороби-демократи розробили відчайдушний план усунення Директорії від влади. Він полягав у тому, щоб за допомогою двох найбоєздатніших з'єднань української армії — Запорізького корпусу полковника Петра Болбочана та корпусу Українських січових стрільців полковника Євгена Коновальця — встановити в Україні військову диктатуру. Рішення УДХП було однозначним — «Необхідно їхати до Болбочана. Єдина надія на нього». Окрім того, Міхновський хотів запропонувати Болбочану поповнити його частини «добровольцями-хліборобами», яких на той час нараховувалося близько 3 тисяч. У подальшому УДХП у порозумінні з «Союзом хліборобів-власників» висловлювали готовність зібрати ще близько 40 тис. чоловік. Здебільшого це були представники українських середніх та дрібних земельних власників, які розуміли, що влада більшовиків несе їм повне знищення.

Сповнений рішучості і надій реалізувати свою ідею самостійності України, Микола Міхновський не здогадувався, що місія до Болбочана стане його останньою політичною акцією. Петра Болбочана було заарештовано та страчено.

Микола Міхновський захворів на тиф і потрапив до лікарні. Важка хвороба підірвала його здоров'я. Спустошений перманентними невдачами, виснажений фізично і психічно, повністю виключений з українського політичного життя Міхновський виїхав на Кубань. 1920 року опинившись у Новоросійську, намагався емігрувати, але його як «відомого непримиренного ворога Росії» денікінці не взяли на корабель. Чотири роки він жив на Кубані в станиці Полтавській, вчителював, якийсь час служив у кооперації.

1924 року Міхновський повернувся до Києва, де був заарештований ДПУ та після

кількох днів допитів випущений на волю. Вже наступного дня, 3 травня, трапилася трагедія: його було знайдено повішеним у саду садиби Володимира Шемета, де він квартирувався. Відтоді і до сьогодні тривають дискусії щодо причин смерті: самогубство чи справа рук ДПУ. Жодна із версій не знаходить переконливих аргументів. Поховали Миколу Міхновського у Києві на Байковому кладовищі. 2002 року на могилі встановлено погруддя. Меморіальні дошки встановлено на будівлі Харківської інженерно-педагогічної академії та у Львові на вулиці Костюшка. Сучасна українська істо-

ріографія заслужено називає Миколу Міхновського апостолом української державності.

Найближчий друг Міхновського, Сергій Шемет писав про нього: «Це було велике серце. В ньому палав такий вогонь любові до України, що в іншій країні він запалив би мільйони сердець бажанням патріотичного подвигу, а серед нашої інтелігенції запалилися цим вогнем лише одиниці. Найбільшою його заслугою було надання великого творчого розмаху українським національним почуттям».

ДЖЕРЕЛА

1. 100 видатних українців. — К.: Видавництво Арії, 2006. — с. 330.
2. Міхновський М. І. Самостійна Україна. — К.: Діокор, 2002.
3. Белебеха І. О. Україна і комунізм.— Харків: Видання журналу «Березіль, 2000.
4. Павло Скоропадський: Спогади (кінець 1917 — грудень 1918) — К.: Київ — Філадельфія, 1995. — с. 136-137.
5. Петро Мірчук. Микола Міхновський. Апостол української державності. Філадельфія. 1960.
6. Сергій Шемет. Микола Міхновський. (Посмертна згадка.) — Берлін, 1925.
7. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917-1918 рр. — Львів : Каменярь, 1994.
8. Киевская Мысль. — 1917. — 28 марта.
9. Киевская Мысль. — 1917. — 19 марта.
10. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. : в 4 т. — Відень, 1921. — Т. 1.
11. Гинченко Я. Українські збройні сили березень 1917 р. — листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії) : наук. вид. — К. : Темпора, 2009.
12. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис : Моногр. — К. : Либідь, 1999.

НАЩАДОК ГЕНЕРАЛА МИХАЙЛА ДРАГОМИРОВА

Андрій МАТВІЄНКО,
*член Національної спілки журналістів України,
краєзнавець, старший лейтенант у відставці*

Досліджуючи життя і діяльність генерала Михайла Івановича Драгомирова мені довелося опрацювати чимало інформації про членів його родини, зокрема, про сина Михайла. Вважаю, що коли йдеться про таку особистість, як генерал Драгомиров, то не можна нехтувати бодай найкоротшою інформацією як про долю їхніх предків, так і про нащадків.

Ім'я підполковника Михайла Михайловича Драгомирова, старшого сина генерала Михайла Івановича Драгомирова, мало про що говорить сучасному читачеві, а його доля

майже невідома. Проте, думаю, що певний інтерес становитиме його шлях в контексті долі його славетного батька – відомого військового діяча Російської імперії, командувача військами Київської військової округи (КВО), Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора, члена Державної Ради Росії генерала Михайла Івановича Драгомирова (1830-1905 рр.).

Це був бойовий генерал, відомий військовий теоретик і тактик, засновник воєнної педагогіки, визнаний публіцист, філософ, талановитий військовий і цивільний адмі-

ністратор. Його особа була оригінальна і самобутня, талант багатогранний. У кожній зі сфер своєї діяльності Михайло Іванович досяг неабияких успіхів. З його ім'ям пов'язані доленосні сторінки історії військової справи в Росії у другій половині XIX та на початку XX сторіч. Діяльність генерала Драгомирова на ниві навчання та виховання військ мала значний вплив на розвиток тогочасної військової думки. Його праці перекладалися іноземними мовами і користувалися великою популярністю не тільки в Росії, а й у Західній Європі та Америці.

Драгомирову вдалося не лише творчо узагальнити все те найкраще, чого досягла на той час військова наукова думка, а й зробити відчутний практичний внесок у розвиток системи виховання та навчання військ.

Жорстке XX століття своїми численними вольовими переоцінками не обминуло й спадщини генерала Драгомирова. Та його ім'я не зникло з наукової та громадської свідомості й не зблідло навіть на тлі доробку видатних його сучасників.

Цікавість до його творчого доробку та педагогічної діяльності у вихованні військ відраджується. Та, незважаючи на це, відтворити біографії нащадків генерала Михайла Івановича Драгомирова, навіть його синів, не кажучи вже про дочок, – справа не з легких. Його старший син Михайло народився 1865 року. Дата смерті нам невідома. Про синів Володимира (1867-1928) та Авраама (1868-1955) відомостей біографічного плану маємо трохи більше. Син Іван (1870-1888) через нещасливе кохання покінчив життя самогубством. Майже ніяких повідомлень не вдалося розшукати про Андрія (1876 р. народження) та Олександра (1878-1926). Дуже скупу інформацію маємо про дочок Софію (1871 р. н.) та Катерину (1876 р.н.). Невідомими залишаються дати їх смерті та місце їхнього поховання.

Найбільшу цікавість у ході дослідження у мене викликав старший син генерала Драгомирова – Михайло Михайлович. Мені вдалося дійти висновку про місце його поховання.

Про пошукову роботу варто розповісти детально. Адже не було відомим місцезнаходження могили самого генерала Драгомирова. Відомо було лише те, що на території цвинтаря Свято-Вознесенського кафедрального собору у м. Конотопі. Підтвердженням цього була світлина початку XX ст. (див. світлину № 1), де ми бачимо, що за надмогильною плитою в зоні металевої, художньої роботи огорожі поховання генерала видно ще дві могили. В одній із них була похована його дружина Софія. А в другій також мав бути хтось із дуже близької рідні.

Початок пошукових робіт гальмувався, зокрема, ще й різними розповідями, ніби під час будівництва стрілецького тирю на території цвинтаря склеп було зруйновано, залишки цегли вивезені на смітник, а доля останків тіл похованих там небіжчиків – невідома.

Своєрідним поштовхом для початку пошукових робіт стала зустріч серпневого дня 1967 року із місцевою жителькою Силкою Є. П. 1883 року народження, яка мала добру пам'ять на спогади про М. І. Драгомирова. Вона подарувала мені дві світлини могили генерала Драгомирова, одну з яких, більш якісну, було запущено в науковий обіг (світлина № 2).

Розглядаючи знімок, можна було визначити лінію, на якій розташовувалось сімейне поховання Драгомирових. А от на якій відстані від собору вона була, тобто, де саме починати розкопки, встановити було важко. Та все ж пошукові роботи, очолювані директором Конотопського краєзнавчого музею ім. О. М. Лазаревського добродієм Євтушенко О. В., розпочалися.

І ось у вересні 2006 р. отримую такий довгоочікуваний телефонний дзвінок від О. Євтушенка – поховальний склеп сімейства Драгомирових знайдено! Наступного дня я виїхав до Конотопу. Нарешті відбудеться та пам'ятна мить, коли можна буде оглянути склеп.

Ця цегляна споруда, тобто склеп, має квадратну форму 2,3 на 2,3 м, склепіння

овальне, заввишки теж 2,3 м, підлога цегляна. Свого часу склеп було побілено вапном. В західній частині склепу, по центру, на відстані приблизно 0,9 м від підлоги, був овальної форми отвір 0,4×0,5 м, пробитий під час першого пограбування склепу у 1917 році, а вдруге – приблизно у 1940 році. У північній та південній частинах склепу у неглибоких овальних нішах були дві труни. У південній ніші знаходилась цинкова труна, в якій було поховано генерала Драгомирова. У північній ніші знаходилась труна з останками, можливо, його старшого сина, Михайла Михайловича. Третя труна, з останками дружини генерала, Софії Аврамівни (вродженої Григорович) стояла в центрі склепу. Труни «головами» зорієнтовані на захід. Всі вони були розкриті і пошкоджені під час пограбувань. Труна генерала Драгомирова виявилася майже порож-

ньою. В ній знаходились фрагменти ребер, нижня щелепа та декілька фаланг пальців руки. Інші залишки кістяка були розкидані на долівці біля труни.

Труна дружини генерала виявилася найменш пошкодженою. Останки скелету майже не займані. Голова присипана битою цеглою від проламаного отвору. Біля голови покійної, ліворуч, знаходилась маленька іконка Богоматері в металевій оправі. Добре збереглися шкіряні жіночі черевики покійної. А от в труні, встановленій в ніші північної стіни, покоїться прах людини військової, останки якого теж залишилися майже незайманими під час пограбувань. Голова небіжчика була обгорнута матерією, схожою на марлю, але від часу вона стала коричневого кольору. Як з'ясувалося, на черепі були сліди двох рубаних ран, від яких він, мабуть, і помер. Цей небіжчик був одяг-

нений у військовий мундир темно-зеленого кольору без знаків військової відмінності. Погони та гудзики були відсутні. На ногах були офіцерські шкіряні чоботи.

При подальшому дослідженні долі цього небіжчика у сімейному склепі Драгомирових, доходимо висновку, що це було таки тіло старшого сина генерала Драгомирова, Михайла Михайловича.

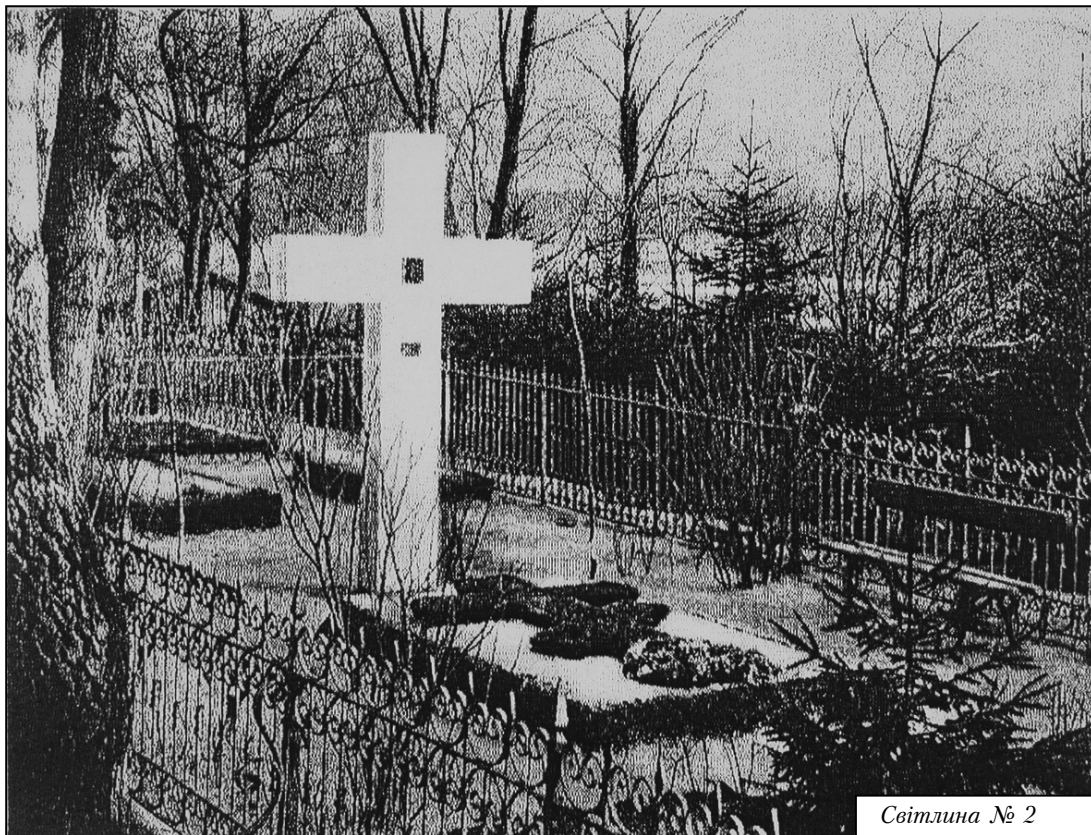
Цікаву інформацію знаходимо у спогадах М. А. Бігаєва [1], що служив в той час на Кавказі офіцером підрозділу, яким командував підполковник М. М. Драгомиров.

Розповідаючи про життєдіяльність намісників Кавказу, таких як князь Голіцин та граф Воронцов-Дашков І. А., Бігаєв дещо повідомляє і про людей з їхнього оточення, зокрема і про підполковника Михайла Михайловича Драгомирова, начальника конвою командувача військами Кавказької військової округи.

Яким же Бігаєву запам'ятався його командир, син відомого генерала, підполковник М. М. Драгомиров, який за його словами, був «незвичайною людиною»?

Михайло Михайлович потрапив служити на Кавказ ще тоді, коли головним начальником на Кавказі та командувачем військами Кавказької військової округи був генерал-ад'ютант князь Голіцин. За його розпорядженням козачі частини несли охоронну службу, охороняючи, зокрема, випаси для худоби, щоб запобігти сутичкам між вірменами та татарами. Крім того, вони охороняли палац головного начальника краю або його особисто при пересуванні, а також супроводжували транспорт з цінностями, грошима тощо.

І все ж 1902 року стався замах на життя князя Голіцина. Троє нападників напали на екіпаж головного начальника краю і нанесли

Світлина № 2

йому важке поранення кинджалом в голову. Та вже через годину їх живими схопили стражники і відразу стратили.

То були вірмени з революційної сепаратистської партії «Дашнакцотун», вірменської націоналістичної партії, створеної 1890 року, що прагнула автономії Вірменії у складі Османській імперії, як перехідний етап до відродження Великої Вірменії. Автор спогадів зазначає, що «Ходили уперті чутки, що їхнім завданням було відтягти голову князя Голіцина і виставити її на Єреванській площі» [1, 405].

У червні 1904 року князь Голіцин виїхав до Росії. Та на початку 1905 року на Кавказі було відроджено намісництво і вже в травні того ж року першим намісником було призначено графа Воронцова-Дашкова.

Саме в цей час командиром конвою командувача військами Кавказької військової округи і був підполковник Драгомиров Михайло Михайлович.

Зважаючи на те, що князь Голіцин не любив багатолюдних штатів, саме він і наполіг на чисельності конвою в 200 козаків та трьох офіцерів. Характеристика, яку дав «кавказький горець» Бігаєв підполковнику М. Драгомирову як своєму командирові, досить нищівна, а подекуди – дивна. Причину зрозуміти важко. Адже служба залишається службою. Можливо, на це вплинули якісь недобррозичливі стосунки між ними, які інколи виникають між начальником та підлеглим, чи якась образа, що затаїлася в душі і яку він не міг забути в силу свого характеру чи вдачі.

Бігаєв, зокрема, писав: «Ця особа, зовні вражала шляхетним вихованням, тому у начальства про нього складалося якнайкраще враження. Зате у відношенні до козаків та частини офіцерів конвою він був тираном, таким собі східним деспотом» [1, 424].

Бігаєв зображає Михайла Михайловича таким собі самодуром і звинувачує його в тому, що останній «жив за рахунок ім'я та авторитету батька. Справами він не займався, а конвой тримав у страху. Козакам

ставало зле, коли він викликав їх до себе. Перед конвоєм він з'являвся декілька разів на рік. Офіцерів до себе викликав майже щоденно службовими приписами, а потім тримав їх у приймальні годину-дві, перш ніж прийняти. Зауважу, що в приписах ніколи не була зазначена повна година, а неодмінно і хвилини. Ці виклики, інколи навіть пізньої ночі, частенько були пов'язані з дріб'язковими, надуманими питаннями, що інколи навіть не стосувалися служби [1, 425].

Далі зі спогадів дізнаємося, ніби він «тримав особовий склад конвою заляканим. Жалування видавав частинами. Інспекторських чи інших оглядів конвою не проводив, адже конвой підпорядковувався лише штабу округи, а Головнокомандувач у внутрішні справи конвою не вникав. Перевірки фінансових та інших витрат, діловодства ніколи не проводилися, а звіти писалися формально, накази у довільній формі» [1, 425].

Бігаєв зауважує, що М. Драгомиров «любив добре поїсти і був людиною гостинною, а козаків конвою годував погано.... вдавався до рукоприкладства» [1, 425]. Та чи можна в це повірити, знаючи, що його батько був послідовним противником «рукоприкладства» у всіх його проявах і всіляко закликав в першу чергу бачити в солдатів людину.

І далі Бігаєв пише: «Про Драгомирова можна було б написати цілу книгу «надприродного змісту», та про покійників говорять або лише добре, або не говорять нічого. І якщо я дещо розповів, то лише для того, щоб підкреслити ті безглуздя старого ладу, які сприяли загибелі Росії і нас разом з нею. Та все ж треба віддати належне Драгомирову, – він був великим психологом. Він якось умів прихилити до себе людей та козаків, коли це йому було конче потрібно. Наприклад, козаків, що збиралися додому після закінчення служби, він викликав по черзі до себе на квартиру і, потискуючи кожному руку, перехрещував їх на дорогу,

кожному вручав білу хлібину і шмат дешевої ковбаси. Цей хрест знімав з нього темну завісу. Козаки відїздили до своїх домівок без прокльонів на вустах «тирану та ідолищу», як вони його між собою називали» [1, 426].

«Боротися з ним було важко, – продовжує Бігаєв. – Він – сам Драгомиров, якому дозволялося сваволити свавільничати. Та все ж, навесні 1908 року нам вдалося його «умовити» залишити конвой заради його ж користі, бо козаки так були налаштовані проти нього, що за його життя не можна було поручитися. Йому навіть підкидали анонімні листи, щоб «він забирався геть, інакше його заб'ють» [1, 425].

А відповіді на запитання, коли ж помер підполковник Драгомиров, не маємо. Якщо дійсно підполковника Михайла Драгомирова вдалося умовити залишити конвой, то починаючи з 1908 року він цілком міг подати рапорт про відставку. Де він мешкав після цього, чи була у нього охорона і скільки часу прожив після відставки – невідомо.

Якщо ж свідчення Бігаєва не помилкові, то підполковник Драгомиров загинув не пізніше 1912 року і, наімовірно, на Кавказі.

Із спогадів генерала О. С. Лукомського (1868-1939), зятя генерала Михайла Драгомирова, дізнаємося, що у серпні 1912 року на хутір Сутиски Вінницького повіту приїздив на полювання Михайло Михайлович Драгомиров. «Він був хорошим мисливцем, та не менше за полювання любив випити та закусити. Кожного разу все починалося і закінчувалося закускою. Крім того, таке дійство обов'язково повторювалося ще й під час полювання – на привалі. Михайло Ми-

хайлович Драгомиров під час закуски священнодійствував і засиджувався; мене ж більше приваблювало постріляти. Тому полювання з ним для мене не було великим задоволенням. Засиджуватися на привалах він полюбляв ще й за рахунок своєї повноти, яка не дозволяла йому багато ходити» [2, 12]. Це свідчення спростовує наше попереднє припущення щодо дати смерті Михайла Михайловича.

На мою думку, рік його приїзду на полювання на хутір Сутиски вказаний помилково, бо спогади Лукомського про свої різноманітні полювання охоплюють період з 1897 по 1908 роки. Аналізуючи ж спогади Бігаєва, доходимо до висновку, що підполковник Драгомиров загинув не раніше 1908 року і помер від завданих йому двох важких поранень в голову. Ким і за яких обставин нанесених, на жаль, поки що не знаємо. І Бігаєв про це теж не сказав нічого.

Враховуючи запальний характер Михайла Михайловича, це могли бути і наслідки погроз козаків конвою, тобто зведення особистих рахунків когось із ображених ним козаків, або, зрештою, він міг бути смертельно поранений кимось із вірменів при нападі на нього із засідки... вже після того, як він пішов із цієї посади у відставку. Згодом, можливо, за наполяганням матері, труна із тілом підполковника Михайла Михайловича була перевезена до Конотопу. Після звичайного ритуального богослужіння у Вознесенському храмі, труна була встановлена біля північної стіни склепу. 1912 року до батька й сина приєдналася і Софія Абрамівна, дружина генерала Михайла Івановича Драгомирова.

ДЖЕРЕЛА

1. Бігаєв Н. А. Последние наместники Кавказа (в свете личных воспоминаний). 1902-1917.
2. Лукомский А. С. Мои охоты в России.
3. Матвієнко А. А. Михайло Драгомиров. (Історико-біографічна повість). Київ – Конотоп, 2005.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

ГЕНЕРАЛ МИХАЙЛО КРАТ. ПОВЕРНЕННЯ В УКРАЇНУ ІЗ ДОВГОЛІТНЬОГО ЗАБУТТЯ

Михайло Крат. Козацькому роду нема переводу. Упорядкування і переднє слово Ніна Крат-Черняк і Ганя Черняк. – Бетезда, Мериленд, США, 2010. – 309 с.

Український читач ще мало знає про українського патріота-військовика, уродженця міста Гадяча на Полтавщині Михайла Миколайовича Крата, колишнього полковника російської армії й генерал-хорунжого Армії Української Народної Республіки, нагородженого свого часу Георгіївськими хрестами за мужність, сербським орденом «Звізда Карагеоргія» 4-го ступеня з мечами, а пізніше – Залізним Хрестом, орденом Симона Петлюри та іншими військовими нагородами та відзнаками.

У своїй записці від 6 грудня 1943 року Михайло Крат звертався до своєї рідні та близьких: «На Холмщині один за другим падають від ворожих стріл активні українці. Є чутки, що й моя праця та скромна особа не всім до вподоби. Отже, треба бути до всього готовим. По смерті моїй, може схоче доня моя переказати своїм дітям, якщо їх, дасть Бог, матиме, про свій рід та про Діда, а зрештою навіть найближчі мені мало знають про моє минуле. Тому, щоб не було їм соромно, коли люди по моїй смерті спитають їх про батька, а вони не знатимуть про його життя докладних даних, я й пишу оце

свою коротеньку біографію. А як не спитають, і ніхто не згадає, нехай так і буде, все ж якийсь слід по мені зостанеться, а тяжко вмирати, не залишаючи по собі нічогосінько».

Цю прогалину усуває книга споминів та статей генерала Крата з дуже промовистим заголовком «Козацькому роду нема переводу», що побачила світ 2010 року у місті Бетезда, що у північноамериканському штаті Мериленд, упорядниками якої стали донька Михайла Крата – Ніна Крат-Черняк та внучка Ганя Черняк.

У передньому слові, зокрема, вони зазначають, що «Різні автори згадували його в еміграційній пресі як про визначного старшину армії Української Народної Республіки в часі визвольної боротьби в роках 1918-1920. Пізніше історик Лев Шанковський зараховував його до відомих військових авторів, а письменник і побратим генерала Юрій Тис-Крохмалюк наголошував, що статті його – це вартісний матеріал для дослідників новітньої історії України. Про молодість генерала можна коротко сказати, що він як молодий «малоросійський дворянин Полтавської губернії» в той час (по-

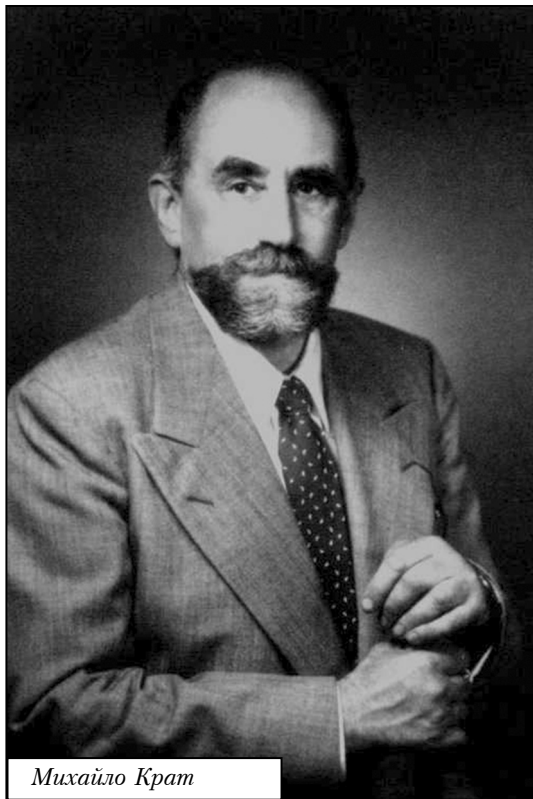
чаток ХХ-го століття) не думав інакше про своє майбутнє, як про офіцерську службу в російській царській армії. Та, відчувши клич крові своїх козацьких предків, перейшов в 1917-му році на службу Україні. І служив їй вірно, сумлінно і з любов'ю до кінця життя».

До того ж, генерал Крат, за влучним висловом владики Мстислава, на протязі всього свого життя був відданим і офірним сином Української Православної Церкви.

Генерал залишив по собі спогади про життя – про події, які він сам пережив. Він називає їх цікавими, а були ж вони також нелегкі і часто небезпечні. Про буревійні часи минулого століття збереглися численні спогади – статті генерала – як він сам їх записав. Добрим доповненням до спогадів та статей генерала є опінії і посмертні згадки його сучасників, які зустрічалися з ним у воєнних обставинах, в британському полоні чи на еміграції.

Починається книга споминів генерала Михайла Крата «Козацькому роду нема переводу» із ось такого цікавого й вимовного документу: «Ми нижчепідписані свідчимо, що означеного Матвія Крата, маючого в уїзді Гадяцькім своє довільне помістя, предки, прадід Іван, будучи в полку Гадяцькім знатним військовиком, а дід Хведір значковим товаришем, а рівнож і батько сотником, з давніх давен служили в українськім Гадяцькім полку після звичаю української служби, з власного свого благоприобрітеного шляхетського майна...»

Сам М. Крат зазначає, що це перший документ 1795 року, що «зберігся по страшному катаклізму наших днів. На жаль, родич наш, пастор Павло Юрієвич Крат, чомусь переклад зробив з московської мови й він втратив свою вартість. А цей же Павло Крат оповідав мені, що рід наш походить з Болгарії, звідкіля вийшов до Чехії при царі Симеоні (це, якщо не помиляюсь, часи нашого Ярослава Мудрого). Там, в ХІ віці, предок наш граф Крат боровся проти німців. Вони його війська розбили, а йому відруба-

Михайло Крат

ли голову. Фонетично наше прізвище дуже подібне до чеської мови, а в Чехії нібито й досі знаходиться гора, що зветься Кратова».

Далі М. Крат наводить цікаві інформації про свій рід та короткий свій життєпис. Вважаю за доцільне надати його тут, незважаючи на розлогість цитування: «...правда є та, що наші предки були козацькими старшинами Гадяцького полку. Павло Крат ще розказував, що рід наш не тільки стародавній, козацький а й шляхетський. Один з наших предків брав участь разом з польським військом у поході на Москву. Коли ж польське військо, не отримавши належної платні, збунтувалось і покинуло свої позиції й королевича Владислава під Москвою, тоді наш предок зі своєю гадяцькою сотнею привів королевича Владислава до його батька – короля Зигмунта ІІІ, який саме тоді облягав Смоленськ. За ту службу наш предок одержав у 1612 році польське

шляхетство. Пізніші наші предки були значковими й бунчуковими товаришами. Один з них був «соратником» Мазепи, брав участь в бою під Полтавою проти царя Петра 1-ого в 1709 році, і після програного бою вийшов з Мазепою на еміграцію.

В 1795 році цариця Катерина II надала Кратам «дворянство» (російське шляхетство) на тій підставі, що предки Григорія Матвійовича Крата в часи гетьманщини були вже шляхтичами раніше.

У 1812 році цар Олександр I для заспокоєння самостійницьких настроїв «малоросійського дворянства» дозволив формувати українські козацькі полки. Тоді Москві було непросто через наступ Наполеона, і тому вона дурила нашу шляхту надією на поворот козацьких вольностей та традицій. Вищезгаданий Григорій Крат служив у 6-ому Чернігівському Козацькому полку малоросійського, тобто, українського війська.

Наше Кратівське гніздо – Красна Лука коло Гадяча. Багато селян в Красній Луці носять прізвище Крат. Прадід мій Григорій не хотів ділити його поміж своїми дітьми, а все залишив старшому синові Архипові. А Огієві, мойому дідові, дав освіту й казав «служити цареві», тобто йти до війська, бо земля всю родину не вигодувала б. Так рід наш поділився на Архиповичів і Огієвичів. Перші були не тільки по крові, але й по культурі, а часто і з переконань – українцями. А Огієвичі, себто та лінія, до котрої я належу, не завжди визнавала себе українцями, забула рідну мову, розповзлася по всій Росії, і тільки приналежність до шляхти «полтавської губернії» в'язала її з рідною землею та українським народом.

Дід Огій був щирим українцем, не міг без сліз читати підпільного тоді Шевченка, що був його сучасником. Жонатий був з панною Ганною Серно-Солов'євич – донькою священика, хорошого шляхетського роду з Білорусі. Діда я не пам'ятаю, бо він умер в 1874 році. А бабку пам'ятаю дуже добре; вона вмерла в Кишиневі, де жила у своїх синів Сергія й Володимира. Батько

мій, Микола Огіївич, народився 29-го квітня 1855 року в Новоселицях на австрійському кордоні, де дід Огій був тоді начальником митного уряду.

Дід Огій мав багато синів. Усіх їх віддавав до Полоцького Кадетського Корпусу. Батько мій скінчив цей корпус у 1872 році. В 1874 році батько вступив до Павловської військової школи в Петербурзі і почав службу в царській гвардії – Лейб Гвардії Єгерському полку. З тим полком батько відбув російсько-турецьку війну 1877-1878 рр., бився під Телішем, переходив Балкани. Пізніше батько вийшов з полку і перейшов до Павловської військової школи, котру сам закінчив і став там офіцером-вихователем.

У 1889-му році батько оженився з панною Єкатериною Вікторівною Протопоповою, донькою поручника лейб Гвардії кінної артилерії на пенсії Віктора Гавриловича Протопопова, а 6-го серпня 1892 року, народився я. Два роки пізніше народився мій брат Борис. Він згинув у 1-ій світовій війні в 1915 році під Перемишлем, будучи прапорщиком 54-го Сибірського стрілецького полку.

У 1895 році батько мій був підвищений з рангу капітана до рангу полковника Гвардії з переведенням у армію до 145 піхотного Новочеркаського полку. Тоді наша родина перебралася на передмістя Петербургу – Охту, де народилась моя сестра Тетяна (вмерла в Кишиневі 1897 року). Були ще в мене два братики Гавриїл і Андрій, що померли маленькими перед моїм народженням. В 1896-му році батька мого перевели до Кишинева в Молдавії, де ми були всього 9 місяців. Це були мої перші спомини з того чудесного краю. Коли батько був командиром полку у фортеці Ковно, на Литві народився брат мій Віктор, що, згідно з останніми відомостями, в сорокових роках був інженером хеміком в Петербурзі, тоді – Ленінграді.

В році 1900 батька знов перевели до Катеринослава, де він до 1904 року командував 134-им піхотним Феодосійським пол-

ком. Полк цей складався майже виключно з українців. Я цілими днями, з дозволу батька, але на журбу мамі, перебував з солдатами, заприятелював з багатьма, навчився українських пісень і почав говорити по-українському. «Ох, какой ужас, ребйонк по-хахлацкі розгаваривает» – бідкалася мама-росіянка».

Отже із цих коротких біографічних інформацій самого генерала український читач дізнається, що Михайло Миколайович Крат походив з української старшини Гадяцького полку. Предки його були бунчужковими та значковими товаришами, один з його предків був сотником. Михайло Крат народився 6-го серпня 1892-го року в Гадячі в родині капітана російської гвардії, Миколи Огійовича Крата. Одержав освіту в кадетських корпусах у Сумах і в Петербурзі. В році 1911-му по закінченні Павловської офіцерської школи в Петербурзі отримав ранг підпоручника 93-го піхотного Іркутського полку в Пскові. Під час Першої світової війни був чотири рази поранений і нагороджений бойовими орденами, включно з орденом святого Юрія 4-го ступеня (за бій під Лодзю в 1914-му році, коли був поранений трьома кулями). Тоді ж він одержав сербський орден «Звізду Карагеорґія» 4-го ступеня з мечами. За відзначення в боях і по вислуді Михайло Крат був ступнево підвищуваний у рангах. В грудні 1916 року, маючи 24 роки, вже був підполковником, а в 1917 році – полковником.

10-го грудня 1917 року полковник Крат вступив на службу Української Народної Республіки. Під час боїв у Києві був помічником начальника оперативного відділу штабу Київської Військової Округи. Пізніше, у 1918-1920 ро-

ках, служив на різних становищах в дивізіях: Одинадцятій Піхотній, Другій Запорозькій, Третій Залізній і Окремій Кінній. Брав участь у повстанні проти гетьмана Скоропадського, в боях проти большевиків і т. зв. «Добровольчої» російської армії генерала Денікіна. 12-го жовтня 1919 року 8-ий піхотний Чорноморський полк під командою полковника Крата розбив під селом Баланівкою (околиця Бершаді на Поділлі) 50-ий Білостоцький полк Денікіна, взяв в полон біля 600 офіцерів і солдатів.

Під час Першого Зимового Походу полковник Крат був начальником штабу Запорозької Дивізії (у праці полковника Доценка «Зимовий Похід» подані оперативні накази, опрацьовані полковником Кратом).

Влітку 1920 року полковник Крат їздив у складі Української Військової Місії до квартири т. зв. «Русской арміи генерал барона Врангеля» для нав'язання контакту та узгодження бойових операцій проти «червоних».

Полковник Крат був лицарем «Залізного Хреста» (за Зимовий Похід) і кавалером ордена Симона Петлюри. По закінченні Визвольної боротьби він перебував у Польщі, де працював як бухгалтер. Від 1941-го

На презентації книги М. Крата

до 1945-го року М. Крат був членом дирекції Союзу Українських Кооператив у Холмі. Навесні 1945 року з наказу президента УНР вступив до штабу Української Національної Армії під командою генерала Павла Шандрука.

В кінці війни він перебував один місяць на фронті 1-ої Української Дивізії УНА, а після капітуляції Німеччини, разом з Дивізією в 1945-1948 роках – у англійському полоні в Італії і в Англії, був комендантом табору полонених в Белярії. У 1946 році за ініціативи генерала Крата (підвищений у ранзі в 1945 році) і за його активної участі було організовано в таборі в Ріміні т. зв. «Народний Університет», у якому впродовж восьми місяців для аудиторії до 800 осіб викладались українознавчі дисципліни. Михайло Крат викладав історію України. Ще з часів своєї служби в московській армії й пізніше був викладачем у підстаршинських і старшинських школах.

Після звільнення з полону, у 1948-1950 роках, працював як бухгалтер Генерального Церковного Управління в Англії, а в грудні 1951-го року він прибув до США, до Детройту, де до 1959 року працював на фабриці, аж до виходу на пенсію. В Детройті він був одним із директорів Кредитової Спільки «Самопоміч» та активним членом Парафіяльної Ради української парафії св. Покрови. Весь час від закінчення Визвольної боротьби Михайло Крат брав жваву участь у громадському житті. Виголошував реферати-промови на запрошення українських організацій та на національних українських святах. Написав чимало статей на громад-

сько-політичні й історичні теми. Михайло Крат помер 8-го серпня 1979 року, проживши 87 років, похований в Савт Баунд Бруку.

Дружина генерала Крата, пані Євдокія (з дому Шевченків), народилася 10-го березня 1896 року також у Гадячі на Полтавщині. У 1918 році одружилася з полковником армії УНР Михайлом Кратом і з того часу ділила з чоловіком долю в походах Визвольної боротьби, була в Першому Зимовому поході. 25-го грудня 1919 року попала в містечку Животові на Таращанщині разом з обозом 3-ої Залізної Дивізії в денікінський полон, з котрого їй вдалося утекти. Діставшись до штабу армії, склала звіт про напрям руху ворога та про знущання над нашими старшинами й козаками. Під кінець січня 1920 року дістала від командира армії генерала Михайла Омеляновича-Павленка завдання – поїхати в занятий більшовиками Єлисавет, щоб розвідати про приблизне перебування повстанців отамана Гулого-Гуленка. Це небезпечне завдання вона виконала, і завдяки тому війська УНР з'єдналися з повстанцями. Все життя пані Євдокія була поряд з своїм чоловіком, розділивши його нелегку вояцьку долю. Померла 15 січня 1977 року в Детройті, похована також в Савт Баунд Бруку (Нью Джерсі).

«Що рід наш український, я знав з малих років від батька, який був гордий тим, що ми дворянство заслужили шаблями», – підсумовує генерал Крат, який завдяки книзі своїх споминів повертається на свою рідну землю із такого довголітнього і такого незаслуженого забуття.

ПАНЧЕНКО Олександр,

*адвокат, доктор права
Українського Вільного Університету,
місто Лохвиця, Полтавська область*

АРХІВИ

ЛИСТУВАННЯ КИЇВСЬКОГО МИТРОПОЛИТА АРСЕНІЯ МОГИЛЯНСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ВІДНОСИН ВЛАДИЧОЇ КАТЕДРИ І ЗАПОРІЗЬКОГО НИЗОВОГО ВІЙСЬКА (1760-ТІ РР.)

Олександр НАДТОКА,
кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої
та нової історії України Київського національного
університету імені Тараса Шевченка

Надтока Олександр. Листування київського митрополита Арсенія Могилянського як джерело з історії відносин владичої катедрі і Запорозького низового війська (1760-ті рр.).

У статті висвітлюються особливості відносин між київською митрополичою кафедрою і старшиною Війська Запорозького в 1760-ті рр., які припадають на період каденції київського митрополита Арсенія Могилянського. У додатках уперше публікуються чернетка листа київського митрополита Арсенія Могилянського до військового судді Запорозького війська Павла Головатого та лист кошового отамана Петра Калнишевського до київського владики.

Ключові слова: київський митрополит, митрополича катедра, Запорозьке низове військо, військова старшина, листи, відносини, церква, благодійництво.

Надтока Александр. Переписка киевского митрополита Арсения Могилянського как источник по истории отношений Владычьей кафедры и Запорожского низового войска (1760-е гг.).

В статье освещаются особенности отношений между киевской митрополичьей кафедрой и старшиной Войска Запорожского в 1760-е гг, которые приходятся на период каденции киевского митрополита Арсения Могилянського. В приложениях впервые публикуются черновик письма киевского митрополита Арсения Могилянського к военному судье Запорожского войска Павла Головатого и письмо кошевого атамана Петра Калнышевского в киевский владыки.

Ключевые слова: киевский митрополит, митрополичья собор, Запорожское низовое войско, военачальники, письма, отношения, церковь, благотворительность.

Nadtoka Olexandr. Kyiv Metropolitan correspondence as a source of relations between the lord's cathedra and Zaporozhian Kossacs army (1760-th years).

In the article light upon relations particularities between the Kyiv Metropolitan cathedra and Zaporozhian Kossacs army during the 1760-th years. Kyiv Metropolitan Arseniy Mohylianskiy and military foremen are in the centre of our attention. Rough copy of letters from Kyiv Metropolitan Arseniy Mohylianskiy to Zaporozhian Kossacs army martial judge Pavlo Holovatiy and letter from Metropolitan Arseniy Mohylianskiy to Zaporozhian Kossacs army ataman Petro Kalnysheskiy are publish for the first time in addition.

Keywords: Kyiv Metropolitan, Metropolitan cathedra, Zaporozhian Kossacs army, military foremen, letters, relations, Church, charity.

Київський митрополит Арсеній Могилянський (1704-1770) належав до старого осереддя духовної освіти і благочестя – українець з м. Решетилівки Полтавського полку, навчався в Київській академії та Харківському колегіумі, входив до особливого кола українських ієрархів Російської

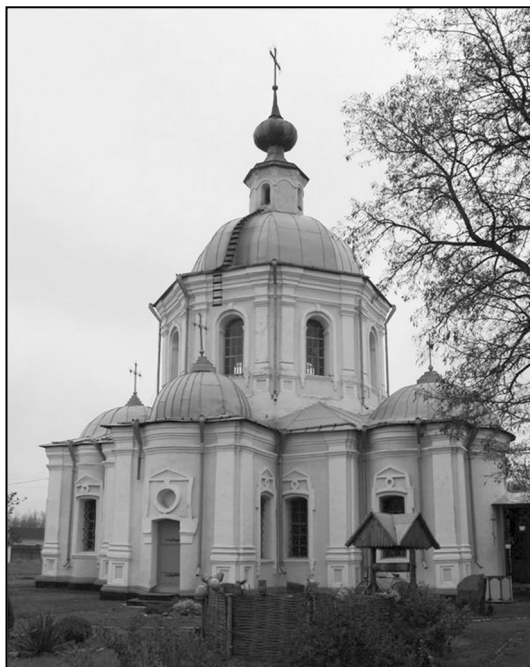
православної церкви, яке і в другій половині XVIII століття мало вагомий вплив у церковному середовищі.

Маючи тривалий час духовне служіння в російських єпархіях і будучи наближеним до імператриці Єлизавети як придворний проповідник, Арсеній Могилянський набув широких зв'язків не лише в духовному, а й у світському середовищі. У 1744 році він був возведений у сан архимандрита Троїцько-Сергієвого монастиря (з 8 червня 1744 року імператрицею було затверджене найменування Лаври), отримав звання члена Синоду і в цьому ж 1744 році посвячений у сан архієпископа й поставлений на чолі древньої Переяславль-Залеської єпархії [1, 199]. У 1752 році його духовне служіння на теренах Росії несподівано закінчується внаслідок послаблення здоров'я. Архієпископ Арсеній отримав височайший дозвіл піти на спокій і переїхав до Новгород-Сіверська, очоливши братію древнього Спаського монастиря. Проте через п'ять років його єпископське служіння знову поновлюється, але тепер в Україні. 22 жовтня 1757 року імператриця Єлизавета призначила його митрополитом Київським, а посів найдавнішу кафедру Руси митрополит Арсеній лише у червні

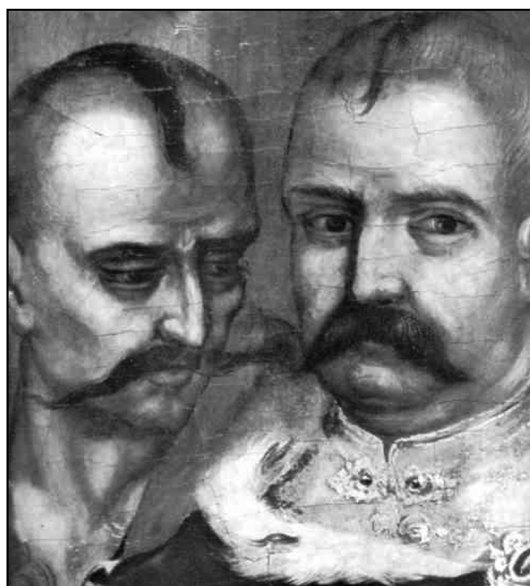

Київський митрополит Арсеній Могилянський (1704-1770 рр., на київській кафедрі з 1757 до 1770 р.)

1758 року, коли переїхав з Новгород-Сіверського після хвороби (очоловав київську катедру до 1770 року) [1., 200]. Після смерті високої благодійниці імператриці Єлизавети, за правління якої Арсеній Могилянський піднявся до вищих церковних посад, преосвященний і надалі зберігав дружні відносини з представниками петербурзької і московської знаті – з графом Карлом Сіверсом, генерал-майором Бахтєєвим, оберпрокурором Синоду Іваном Меліссіно. В Україні київський митрополит мав тісні й загалом приятні відносини з гетьманом Малоросії, графом Кирилом Розумовським, найвпливовішими представниками гетьманського уряду – генеральним обозним, у майбутньому членом Малоросійської колегії Семеном Кочубеєм, генеральним суддею, згодом членом Малоросійської колегії Іллею Журманом, генерал-лейтенантом Василем Гудовичем, генеральним писарем Василем Туманським. Коло спілкування у середовищі духовництва охоплювало різні країни, східні православні патріархати, відомі православні святині, дванадцять єпархіальних преосвящених Російської православної церкви. Серед цих духовних осіб – константинопольський патріарх Кирил, антиохійський патріарх Сильвестр, єрусалимський патріарх Парфеній, ігумен Лаври св. Афанасія (Афон) ієромонах Георгій, митрополит далматський Симеон, митрополит чорногорський Василь Петрович, молдавський митрополит Іаков, уніатський київський митрополит Феліціан Володкович, петербурзький архієпископ Гавриїл, московський митрополит Тимофій Щербацький, білоруський єпископ Георгій Кониський, духовник імператриці, протоієрей Московського Благовіщенського собору Феодор Дубянський [5, 185-186]. Після скасування гетьманського правління й надалі особливу роль відіграють відносини київської катедральної контори й особисто митрополита з козацькою старшиною Запорозького низового війська, яке уособлювало політичні привілеї українців. Уважніший розгляд цих відносин

П'ятиглава барокова Успенська церква. Зведена 1754 року січовиками майбутньої Протовчанської паланки. Нині с. Китайгород Дніпропетровської обл. (Січеславіщина)

Портрет козаків. Фрагмент ікони Покрови Пресвятої Богородиці з с. Сулімівки (Київщина) (XVIII ст.)

Миколаївська церква ротонда. Побудована 1757 року і є найдавнішим і єдиним збереженим зразком тетраконхового храму, с. Китайгород. Протовчанська паланка Вольностей Війська Запорозького

відкриває нові аспекти суспільних поглядів як козацької низової старшини, так і самого Київського митрополита.

Тісні відносини з Кошем пояснювались пастирськими прерогативами митрополита, до єпархії якого відносилась Січ. Відповідно, київський владика висвячував і керував білим духовництвом на Запорожжі, в його віданні були питання дозволу будівництва й освячення нових церков, заміна іконостасів, видача антимінсів, книг, церковного начиння, дозволу на збір милостині тощо [6]. Крім того, Запорозька Січ й надалі сприймалася українськими ієрархами як традиційний захисник православної церкви,

а козацтво – як добровільний жертводавець на користь київських монастирів і храмів. Характерні очікування київських ченців від Війська Запорозького бачимо на прикладі Київського Братського Богоявленського монастиря. У донесенні митрополиту Арсенію Могилянському (1764 р.) архимандрит і ректор Академії Самуїл Миславський просив дозволу на збір милостині на Січі й планував на отримані кошти провести ремонт трапезної церкви, продовжити будівництво кам'яної огорожі навколо монастиря. Мотивуючи прийняте спільно з братією рішення він наголошував на особливих історичних прерогативах учительної обителі у відносинах з Військом. Архимандрит писав, що від часу заснування Києво-Братського монастиря панове запорозькі козаки разом із тогочасними гетьманами й їхніми наступниками зобов'язалися бути братчиками обителі, монастир і все до нього належне «от вшелякихъ неприятелскихъ противностейъ и перешкодъ моцно боронити, заступати и за нихъ до смерти своєї застановлятися». Також відзначалося, що Братський монастир традиційно отримував матеріальну допомогу від запорозького козацтва [5, 185-186].

Запорозька Січ загалом виправдовувала сподівання вищого духовництва щодо співробітництва у справі зміцнення православної церкви. В означеній справі за два роки на потреби Києво-Братського монастиря ченцями і посласниками цієї обителі було зібрано 528 рублів (за період від другої половини 1764 – першої половини 1766 р.), що було відображено у спеціальній прощурованій книзі, виданій катедральною канцелярією разом з митрополічою грамотою на право збору милостині [4, 188; 5, 189]. На той час це була досить значна сума. Для порівняння, кошторис основних витрат на будівництво 12 бурсацьких хат у 1765 році складав 440 руб. Це був завершальний рік будівництва і до цієї суми входили як витрати на матеріали – цеглу, глину, скляні шибки тощо, так і оплата за

роботу – мурування пічей і коминів, утеплення стін глиною й вовною, встановлення вікон, біління тощо [16, 196–197]. Зібрані на землях Запорозького війська пожертви перевищували річні кошти, які надходили з Київської губернської канцелярії на потреби Києво-Могилянської академії [7], а, наприклад, річні кошти, які виділяла козацька Військова рада начальнику січових церков з 1774 року, складали 300 рублів на рік [2]. Також виявилося, що того ж 1766 року, коли на Запорожжі ще перебували представники Києво-Братського монастиря, серед цієї ж пастви збирали кошти на облаштування приписного до катедрального Києво-Софійського Трисвятительського монастиря ченці цієї обителі ієромонах Іуст та ієродиякон Євстратій. Після повернення до Києва у березні 1766 року з пожертвами (зібрана сума невідома), київський митрополит у листі до військового судді Павла Головатого знову просив проявити милість до цих ченців і увагу, оскільки за його благословенням вони знову мали їхати до Січі «за испрошенієм милостинного на возобновленіє въ приписномъ Трехсвятѣтелскому монастырѣ церкви и на устроєніє при ней вновь богадѣлни» [10]. Означені приклади дозволяють припустити, що Запорозька Січ наприкінці свого існування виконувала роль основного донора додаткових матеріальних ресурсів для Київської митрополії і цим виявляла ще маловідому функцію поза традиційним образом захисниці православ'я в Русі-Україні – функцію колективного благодійника церкви.

Аналізуючи річну збірку листів до київського митрополита за 1766 рік [15], чернетки та копії його відповідей, можна побачити, що листування зі старшиною Запорозького низового війська у кількісному вимірі перевищує листування зі старшиною Гетьманщини. Відносно світського владного кола це листування поступається лише кореспонденціям, сукупно, від президента Малоросійської колегії графа Петра Румян-

*Варваринська церква-дзвіниця
у с. Китайгороді. Протовчанська паланка
Вольностей Війська Запорозького. 1756 р.*

цева та самої Малоросійської колегії. Зокрема, протягом 1765-1766 років Київський митрополит отримав одного листа від кошового отамана Петра Калнишевського та сім листів від військового судді Павла Головатого – другої людини у тогочасній кошовій ієрархії. Приблизно за цей же період від президента Малоросійської колегії отримано п'ять листів, а від імені самої керівної установи – чотири листа [8].

Кількість листів-відповідей митрополита Арсенія була тотожною отриманим листам, за винятком такого адресата, як граф Петро Рум'янець. Йому було надіслано п'ять листів-відповідей та один лист за власною ініціативою у зв'язку з претензіями владики і настоятелів київських монастирів щодо порушення Малоросійською колегією традиційних правил субординації у відносинах світських установ з духовними [8].

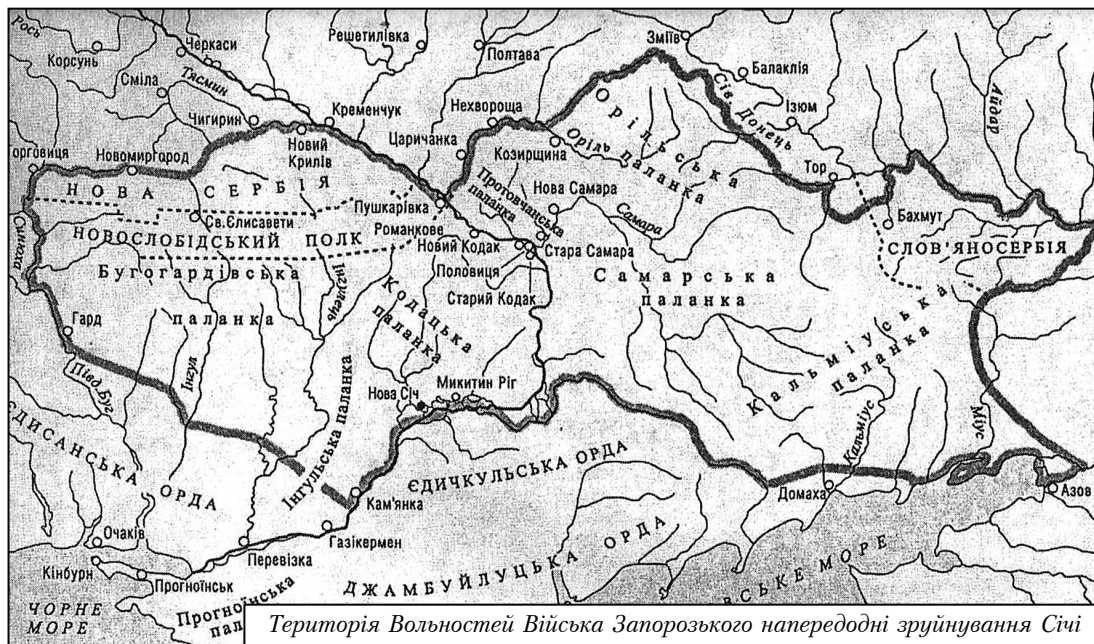
Ікона Покрови Пресвятої Богородиці з портретом Петра Калнишевського (праворуч). Невідомий іконописець, 1905 р.

Порівнюючи інтенсивність листування з головними старшинами Війська Запорозького та полковниками Гетьманщини бачимо, що за досліджуваний період було отримано два листа від Полтавського полковника Андрія Горленка (два у відповідь), один лист від бригадира і Гадяцького полковника Антона Крижановського (без відповіді) й один лист від полковника і коменданта м. Переволочної Гаврила Жданова (один лист-відповідь) [8]. Отже, з усіх козацьких старшин безпосередньо з військовим суддею Павлом Головатим, який на час відсутності кошового отамана залишався командувачем й управителем усіма справами Війська, спілкування було найактивнішим.

Тематика листування свідчила про активний розвиток церкви на Запорожжі. Протягом одного року київський митрополит отримав прохання про дозвіл на зведен-

ня на місці згорілої церкви Покрови Пресвятої Богородиці в урочищі Микитиненівській Покровської церкви і видання антимінсу, освячення новозбудованої церкви Покрови Пресвятої Богородиці у старокодацькому с. Бригадирівці, прохання здійснити рукоположення в іереї одного козацького старшини, видати ставленні грамоти трьом священникам й одному диякону. Серед інших тем, які піднімалися в листах від військового судді, було прохання про благословення для представників Запорозької Січі на чолі з полковником Федором Завезіоном, які вирушали до Петербурга по жалування для Війська і лист із відзначенням «чесної поведінки» київських ченців Іуста й Євстратія, які побували на Січі [11].

Зміст і тональність листування запорозьких старшин та київського митрополита свідчать про особливу приязнь і взаємну повагу сторін. Сама традиція звернення до київського владики за благословенням перед щорічними поїздками делегації Запорозької Січі до Петербурга дуже промовиста і виявляла безперечний духовний авторитет преосвященного, визнання за київським митрополитом традиційної першості у церковній ієрархії Руси-України. У зшитку кореспонденції за 1766 рік ми бачимо лише один лист до митрополита від кошового Петра Калнишевського, який перебував на той час у Петербурзі (лист датований 28 серпня 1766 р., а до катедральної контори надійшов 11. X. 1766 р.), проте він дозволяє говорити про певну довірливість у стосунках цих людей, поінформованість владики щодо заходів козацького отамана. Петро Калнишевський писав митрополиту Арсенію, що все ще перебуває в столиці й очікує на резолюцію імператриці щодо поданої доповіді. Зі змісту листа можна припустити, що митрополит знав – що саме за доповідь. Кошовий називав це «о делѣ нашѣмъ докладѣ». Зрештою, особлива доброзичливість у заочному спілкуванні сторін не випадкова. Митрополит, вочевидь, поцінував приязні відносини із запорозькими старшинами.

Запорозька Січ залишалася в Україні одним із центрів влади, і саме влади національної. Інтереси збереження прав і вольностей як світської, так і духовної еліт в Україні потребували співпраці і взаємної підтримки цих двох сил. Символіка звернень наочно підтверджує особливість відносин. Митрополит називав Павла Головатого «зичливим приятелем», підкреслено шанобливо звертався до «високородного пана кошового отамана Війська Запорозького» [10]. У свою чергу запорозька старшина нерідко використовувала при зверненні до київського митрополита повний титул владики – «великий господинь, ясне вь Богу преосвященнїйшій курь, Божією милостію православний архієпископъ, митрополитъ Київській, Галицкій и Малія Россій» [9]. Спираючись на досліджуване листування зауважимо, що, крім старшини Низового війська, лише представники духовництва – підлегли київського митрополита як єпархіального преосвященного – використовували на той час повне титулування владики.

Пам'ятник кошовому отаману Запорозької Січі Петру Калнишевському (1691–1803) в с. Пустовийтвіці Роменського р-ну Сумської обл.

Підпис Петра Калнишевського

Особлива роль у контактах київського митрополита Арсенія Могилянського у межах зовнішнього, «позаепархіального світу», відводилася світській еліті Малоросії й, особливо, козацькій старшині Війська Запорозького, яка після скасування гетьманства залишалася центром національної влади. Сама Січ виступала в ролі основного позаепархіального джерела фінансової підтримки київської митрополії і виконувала функцію колективного благодійника церкви. Дружні відносини з представниками низової козацької еліти були елементом традиціоналістських настроїв, притаманних українській духовній еліті 1760-х років

ДОДАТКИ

Лист київського митрополита Арсенія Могилянського до військового судді Запорозького низового війська, а також лист від кошового отамана Війська Запорозького Петра Калнишевського публікуються вперше. При поданні оригінального тексту XVIII ст. збережені відсутні у сучасній кириличній абетці літери є, ђ, й, ѿ, ѵ, а також латинські літери. Виносні літери, паєрки (розшифровуються як «ь», «ъ» та «й») і лігатури вносяться до рядка і виділяються курсивом. Скорочення під титлом розкриваються, передаються без знака титла і також виділяються курсивом. Закінчення скорочених слів подається у квадратних дужках [], втрачені фрагменти не відтворюються і позначаються трикрапкою у квадратних дужках [...].

Чернь листа київського митрополита Арсенія Могилянського військовому судді Запорозького низового війська Павлу Головатому [3] за 20 березня 1766 р. [10, 19]

Высокородный и достойнопочтенный господинъ Павелъ Войска, Низового Запорожского судіа, Нашъ зичливый пріатель!

Бывшій пред симъ въ Сѣчи Запорожской за испрошеніемъ милостинного на возобновленіе въ приписномъ къ нашему катедралному КієвоСофійскому Трехсвятѣтелскому ж монастырѣ церкви и на устроеніе при ней вновь богадѣлни [23] отъ доброхотовъ подаянія, оного Трехсвятѣтелского монастыря строитель іеромонахъ Іустъ, съ іеродіакономъ евстратіемъ, о которыхъ честномъ и добропорядочномъ во время бытія ихъ тамо обхожденіи, Ваше высокородіе къ намъ предъ симъ писали, возвратясь въ Кієвъ благодѣтелского Вашего высокородія къ нимъ оказываемою милостію, и благопризрителствомъ предъ нами хвалился, нынѣ же оный Трехсвятѣтелского монастыря строитель Іустъ въ дополненіе [21] катедралного нашего монастыря съ іеродіакономъ Никитою съ данною отъ насъ при книги грамматою, изъ катедры нашей паки въ Сѣчь Запорожскую отправился: мы оную прежде явленную паки Вашего высокородія къ нему Іусту благодѣтелскую [22] милость и благопризрителство за собственное одолженіе себѣ почитаја Вашему высокор[одию] благодаримъ и просимъ [20] Вашего высокородія, оного строителя Іуста, съ сотрудникомъ его іеродіакономъ тоей же милости и благопризрителства не лишитъ, при чемъ желая высокородию, и всему Войску Запорожскому [...] здравіа, и всесовершенного благополучія пребываемъ

Вашего высокородія, Намъ зичливого пріятеля, вседоброежелателный богомолецъ въ чистомъ подпись: смиренный митрополитъ Кієвский Арсеній

1766 года марта «20» д

Лист від кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського київському митрополиту Арсенію Могилянському за 28 серпня 1766 р. [14]

Повна назва з реєстру Київської катедральної контори – «Письмо къ его преосвященству отъ Кошоваго атамана Петра Калнишевскаго [13] съ Москвы [18] присланное, коимъ онъ о себѣ увѣдомляетъ, что милостію Вышняго и его преосвященства молитвами находится со всѣми при немъ во всякому благополучіи и о прочемъ».

Высоко Преосвященнѣйшій владыко высоко милостивїй архипастиръ и отецъ

Сего певнаго слачая [17] не опуская имею долгъ Вашему высокопреосвященству восписать мой покорнѣйшій уклонъ и з желаниємъ всякаго благополучія. О себѣ

смію донестъ [17], что милостію вышняго ј Вашего высокопреосвященства молитвами нахожусь со всѣма при мнѣ во всякомъ благополучїи. О делѣ нашѣмъ докладъ все милостивѣйшей государынѣ поднесенъ откуда еще по сю пору резолюцій нѣтъ и что будетъ неизвѣстно. И препоручив себе со всѣма здесь со мною находящимись такъ же и подносителей сего Вашего высокопреосвященства благословенію ј всегдашнимъ молитвамъ с моймъ искренѣйшимъ почтениемъ пишу съ навсегда

Высоко милостивїй архипастиръ и отецъ
Вашего высокопреосвященства покорнѣйшій
слуга Петръ Калнишевскїй

1766 году Августа 28 д

ДЖЕРЕЛА

1. Болховитинов Е. Описание Киево-Софійскаго собора и Киевской иерархїи // Болховітінов Є., митрополит. Вибрані праці з історії Києва / Упор., вст., ст. та додатки Тетяни Ананьєвої. – К.: Либідь-ІСА, 1995. – С. 36–270.

2. В січні 1774 р. Військова рада ухвалила, що начальнику січових церков архимандриту Володиміру Сокальському буде виділятися 300 рублів щорічно, кожні чотири місяці по 100 рублів (Див.: Кузьмук О. С. «Козацьке благочестя»: Військо Запорозьке Низове і Київські чоловічі монастирі в XVII–XVIII ст.: еволюція взаємовідносин. – К.: ВД «Стилос», 2006. – С. 103).

3. Головатий Павло (бл. 1715–1795) – політичний та військовий діяч, останній військовий суддя Запорозької Січі, помер у засланні в Тобольську (Знаменський монастир).

4. Грамота Київського митрополита Арсенія Київському Братському монастирю на збір милостині в Запорозькій Січі // Києво-Могилянська академія, кін. XVII – поч. XIX ст.: Повсякденна історія: Зб. док. / Упоряд.: О. Ф.Задорожна та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – С. 186–188.

5. Донесення архимандрита Київського Братського монастиря і ректора Самуїла Миславського // Києво-Могилянська академія, кін. XVII – поч. XIX ст.: Повсякденна історія: Зб. док... – С. 185–186.

6. Духовна влада на Київського митрополита на території земель Війська Запорозького мала певні обмеження, оскільки частина функцій із забезпечення духовного життя Низового козацтва була прерогативою ставропігійного Києво-Межигірського Спасо-Преображенського монастиря: присилка ієромонахів для пастирського служіння і збору милостині на Січ, до Самарського монастиря, похідних церков і військових команд, а також утримання шпиталю для старих запорожців і прийом паломників (Див.: Кузьмук О. С. Назв. праця. – С. 183).

7. Згідно імператорського указу виділялося 500 руб. на потреби Академії (Див.: Думка Київської духовної консисторії про розподіл 500 рублів, виданих з Київської губернської канцелярії // Києво-Могилянська академія... Зб. док. – С. 202).

8. ІР НБУВ. – Ф. 160. – Спр. 424. Письма П.А. Румянцева-Задунайского, Киевского губернатора Ф.М. Воейкова, митрополитов, архимандритов и священников Киевскому митрополиту Арсению Могилянскому и черновики его ответов (1765–1767 гг.). Реестр. – Арк. 1–11.

9. ІР НБУВ. – Ф. 160. – Спр. 424. Письмо отъ судіи Войскового Павла Головатого, коимъ онъ просить о сооруженіи, и потомъ о освященіи на мсто згорвшеі, Войсковыхъ волностей, въ урочищи Микитино вновь во имя Покрова Пресвятыя Богородицы походной церкви... – С. 35; ІР НБУВ. – Ф. 160. – Спр. 424. Письмо къ его преосвященству отъ судіи Войскового Павла Головатого, съ рекомендацією, о честномъ бывшихъ въ Счи јеромонаха Јуста и јеродіакона евстратія обхожденіи. – Арк. 169.

10. ІР НБУВ. – Ф. 160. – Спр. 424. Чернь листа Київського митрополита Арсенія до Військового судіи Запорозького Війська Павла Головатого від 20 березня 1766 р. – Арк. 170.

11. ІР НБУВ. – Ф. 160. – Спр. 424. Письмо къ его преосвященству отъ судіи Войскового Павла Головатого, коимъ онъ рекомендуетъ въ милость отпраивившихся въ СанктПетербургъ за жалованьемъ полковника Федора Завезіона съ товарищи. – Арк. 239; ІР НБУВ. – Ф. 160. – Спр. 424. Письмо къ его преосвященству отъ судіи Войскового Павла Головатого, съ рекомендацією, о честномъ бывшихъ въ Счи јеромонаха Јуста и јеродіакона евстратія обхожденіи. – Арк. 169.

12. ІР НБУВ. – Ф. 160. – Спр. 424. Письмо къ его преосвященству отъ Кошового атамана Петра Калнишевского. – Арк. 405.

13. Калнишевський Петро Іванович (1691–1803), державний, політичний та військовий діяч, останній кошовий отаман Запорозької Січі (1762, 1765–75), помер та похований у Соловецькому монастирі, де відбував тривале ув'язнення.

14. Лист написаний на пожовтілому щільному папері, колір чорнил – чорний. На початку основного тексту менший відступ від краю аркуша. Чисте поле зліва. Лист підписаний рукою Петра Калнишевського, у верхньому полі листа надпис «№:105. Получено октября 11 д».

15. Основний масив листів відноситься до 1766 р. Також до збірки потрапили листи, написані в різний час – найраніше в жовтні 1763 р. й доправлялись з Афону майже 3 роки (подані на розгляд митрополита в травні 1766 р.), і деякі листи, написані в 1765 р. й на початку 1767 р. (Див.: ІР НБУВ. – Ф. 160. – Спр. 424. Письма П.А. Румянцова-Задунайского, Киевского губернатора Ф.М. Войкова, митрополитов, архимандритов и священников Киевскому митрополиту Арсению Могилянскому и черновики его ответов (1765-1767 гг.). – Арк. 1-11; Там само. – Арк. 1–559).

16. Реестр коштів, витрачених на будівництво бурси Києво-Могилянської академії // Києво-Могилянська академія, кін. XVII – поч. XIX ст.: Повсякденна історія: Зб. док... – С. 196–197.

17. Так у листі.

18. Так у «Реестрі» (Арк. 9). У даному разі помилка, адже лист надіслано з Петербурга і представлено наприкінці – «С: П:».

19. Чернь листа написана на пожовтілому щільному папері, колір чорнил – сірий. Вставки на правому чистому полі листа зроблені коричневими чорнилами. Лист не має абзаців, внизу позначка «№ 246».

20. Фрагмент тексту «Вашему высокор[одию] благодаримъ и просимъ» з вставки.

21. Фрагмент тексту «Јустъ въ дополненіе» з вставки на правому чистому полі листа.

22. Фрагмент тексту «къ нему Јусту благод телскую» з вставки.

23. Фрагмент тексту «церкви и на устроеніе при ней вновь богадлни» з вставки на правому чистому полі листа.

ДО ВІДОМА АВТОРІВ

Редакційна колегія журналу «Воєнна історія» запрошує Вас до активної співпраці!

Журнал розрахований на широкий загал науковців, викладачів воєнної історії та всіх, хто цікавиться українською історією. Він надходить до багатьох бібліотек країни, наукових установ і навчальних закладів.

До розгляду приймаються статті державною мовою загальним обсягом не більше 10 машинописних сторінок (формат А4, кількість рядків на сторінці – не більше 29, кегль – 14, друкування з одного боку аркуша).

Рукописи слід подавати у роздрукованому і електронному вигляді; вони мають супроводжуватися інформацією про автора (авторів): військове та вчене звання, науковий ступінь, прізвище, ім'я та по батькові (повністю), місце роботи та посада, яку обіймає автор, адреса для листування, номери телефонів, факсів, адреса електронної пошти, а також **обов'язково має додаватися фото автора (авторів).**

Матеріали можна подавати безпосередньо у редакцію за адресою:

Україна, м. Київ, вул. Грушевського, 30/1, кім. 101,

редакція журналу «Воєнна історія» (телефон головного редактора: (067) 974-15-82) або представникам журналу в регіонах, адреси яких подані на обкладинці журналу.

Електронна адреса головного редактора: serlytvyn@ukr.net

У науковій статті повинні бути такі елементи:

1. Загальна постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор; формулювання мети статті; виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у напрямку.

2. Мова публікації – українська.

3. До статті додається перелік ключових слів та анотація обсягом до 1/4 сторінки машинописного тексту (українською, російською та англійською мовами).

4. Усі скорочення при їх першому згадуванні мають бути розшифровані. Використання скорочень у назві та резюме до статей не допускається.

5. Фотографії до статті слід підписати на звороті (назва статті, номер згідно з посиланням на них у тексті, підпис до фотографії, позначка стрілкою (-) угорі фотографії).

6. Усі рисунки повинні бути підписані та пронумеровані відповідно до посилань на них у тексті.

7. Таблиці повинні мати назву та порядковий номер.

8. Бібліографічні описи посилань у переліку, скорочення слів і словосполучень оформляють відповідно до чинних стандартів з бібліотечної та видавничої справи (ГОСТ 7.1-84, ГОСТ 7.12-93, ГОСТ 7.11-78, ДСТУ 3008-95).

9. **УВАГА!** Посилання подаються у тексті в квадратних дужках: номер у списку джерел та, через кому, сторінка цитування.

Додаткові вимоги до матеріалів в електронному вигляді:

1. Текстові файли повинні бути у форматі Microsoft Word. Текст слід складати без примусового переносу слів. Абзацні відступи зазначаються при форматуванні, а не шляхом використання пробілів.

2. Таблиці мають бути розміщені у тому ж текстовому файлі.

3. Графічний матеріал (фотографії та рисунки) має бути поданий окремими файлами форматів TIFF або JPG роздільною здатністю 300 dpi – для растрових зображень, 600 dpi – для графічних.

4. **УВАГА!** Забороняється прислати графічний матеріал у форматі DOC. Такі матеріали не будуть опубліковані.

Запропоновані роботи не мають бути одночасно подані для публікації в інші видання або не повинні бути раніше опублікованими.

Відповідальність за зміст матеріалів несуть автори.

Усі наукові статті проходять процедуру рецензування.

Редакція залишає за собою право скорочення і виправлення надісланих статей, їх публікацію у вигляді коротких повідомлень і анотацій.

Не прийняті до публікації матеріали авторам не повертаються.

**Редакційна
колегія.**